

૧૯

વૈદ્યગુણ

૨૫=૦૦

ભુવુકઅરચએઠિજયદુષ્ણદાસદુષ્ણદાસપોયરારમારકઅન્યરત્નચતુથ.

પૂર્વઅન્યરત્ન.

૧. ન્યાસાદેશ.	૦-૨-૦
૨. સિદ્ધાન્ત રહસ્ય.	૦-૨-૬
૩. An Examination of San-
kara's Sāmkhya refutation	1-0-0

શ્રીમદ્દલભાચાર્યવિરચિતશ્રુતિગીતાકારિકાસૂક્ષ્મટીકાસહિતાનૂહિતા

શ્રીમતી

વેદસ્તુતિ:

અનુવાદક:—

મ. ગ. શાસ્ત્રી.

મુદ્રક:—ગોવિંદજી હાથિભાઈ નાયક.
મુદ્રણસ્થાન:—શ્રી અનાવિલ અન્હુ પ્રેસ,
બરાનપુરી ભાગળ, ભાજવાળી પોળ, મુરત.

પ્રકાશક:—ઉજમશી બાપુજી કાપડીઆ,
પુણિસુધાકાર્યાલય, ધણુકા.

પ્રતિ

૫૦૦.

મૂલ્ય

૦-૧૦-૦.

॥ શ્રુતિગીતાપરિચયઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવતના કથકને કલેશદાયિની પરન્તુ વસ્તુતઃ સર્વકલેશહારિણી શ્રુતિગીતા વા વેદસ્તુતિ શ્રીમદ્ભગવતશાસ્ત્રનું પરમ ભૂપણ છે. નિરોધલીલાકૃદ્ધર્મિસ્વરૂપના યશનું અત્ર પ્રતિપાદન છે. આ અધ્યાયનાં શ્રીસુમોધિનીજીની સમાપ્ત્યનન્તર જ દશમસ્કન્ધની અવશિષ્ટા અધ્યાયત્રયીનાં શ્રીસુમોધિનીજી સમાપ્તિને મુક્તિલીલાપ્રતિપાદક એકાદશમાં પ્રવેશીને તત્ર આવશ્યક ચતુઃપગ્ચ અધ્યાયનાં શ્રીસુમોધિનીજી સિદ્ધ કરીને સત્વર-એકાદ જ વર્ષના અભ્યન્તર-જ શ્રીમદ્લક્ષ્મીધર્મચરે પુષ્ટિમાર્ગીચવ્યસનદશાસૂચક સન્ધ્યાસનો પરિચદ કરી લીધો, તેથી આ અધ્યાયનાં શ્રીસુમોધિનીજીમાં અન્તિમમાં અન્તિમ નિજ વિનિશ્ચયનો સર્જીદ કર્યો છે એમ કોઇ પણ વાચકને સિદ્ધાન્તની અને ભાષાની અદિતીયા પ્રૌઢિથી પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. શ્રીમદ્લક્ષ્મીધર્મજીએ શ્રુતિસમન્વયવિષયક નિતાન્ત પરિપકવ સુવિનિશ્ચયના કોઇ પણ પ્રામણિક જિજ્ઞાસુને અત્ર બહુ જ શ્રાતવ્ય મન્તવ્ય નિદિધ્યાસિતવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સમસ્ત નિગમને અષ્ટાવિંશતિ યુથમાં વ્યસ્ત કરીને પ્રતિયુથનું સમન્વયસ્વારસ્ય પ્રતિશ્લોકના વ્યાખ્યાનના અન્તમાં એટલુ તો વિશદ કથ્યું છે કે તેથી પૃથક્ સૂચિદાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, તથાપિ શ્રુતિસમન્વયના તે સ્વારસ્યનું પણ સ્પષ્ટતમ કથન તત્ત્વજ્ઞલોકવ્યાખ્યાનના સમાપ્તિમાં કારિકાસ્વરૂપે પણ કરીને શ્રીમદ્ધાર્મચરણે નિજ અનુગ્રહમાત્રનો જ સાક્ષાત્કાર સદાયકને કરાવ્યો છે.

સૂક્ષ્મટીકાના અનુવાદમાં મેં વિભાગત્રય કલ્પ્યા છે, પ્રથમ વિભાગમાં શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે, દ્વિતીયમાં કારિકાનો અક્ષરાર્થ છે, અને તૃતીયમાં શ્રીસુમોધિનીજીમાંથી પણ પુષ્કલ ફક્કિતો નિવેશ કરીને સૂક્ષ્મટીકાને પણ અસહકૃત કરવાનો મારો અતિનમ્ર પ્રયાસ છે, આ અધ્યાયનાં શ્રીસુમોધિનીજીના અભ્યાસકને આ પ્રયાસ સોપાન થઈ પડશે. સમાહના સત્વર કથનમાં પણ સદાયક થઈ પડે એ સદુદ્દેશથી અનુવાદવિભાગમાં પ્રથમ મૂલ શ્લોકનું મુદ્રણ કરીને અધસ્તાત્ કારિકાનો પણ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેથી કારિકાપર દૃષ્ટિપાતમાત્ર થતાં જ મૂલ શ્લોકનો સ્વધીત આશય સ્મરણમાં આવી જતાં દ્રુતતમ કથનમાં પણ કાલવિલગ્નની ભીતિનો અવકાશ ન રહેતાં શ્રોતૃજનસમક્ષ આ અધ્યાયને યાવજ્ઞક્ય ન્યાય અર્પી શકાતાં કથકોપરિ આક્ષેપનો પણ પરિહાર સુશક્ય થઈ રહેશે.

ન્યારે હું વડોદરા કોલેજમાં અધ્યયન કરતો હતો ત્યારે મહેતા પોલમાં શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મન્દિરમાં કીર્તન કરતા નટપુરસ્થ કેશવલાલભાઈનો મને સમાગમ થયો. મૃગીથી પીડિત આ ગુણી શરીરે અતિકૃશ હતા, તથાપિ પુષ્ટિમાર્ગીચ સર્જીથી સુપુષ્ટ થઈ જતા, અને વે. શા. સં. બદરીનાથ-શાસ્ત્રીજીના ગૃહની પહોંતના જ અપરાન્તમાં વસના શ્રીગોડ બાલકૃષ્ણ વૈંદરાજના^૧ ગૃહમાં શનિરવિવારે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરના ભાષ્યાદિ અન્યો હું વાચતો તે મણ્ડલમાં^૨ સાગ્રહ આ કેશવલાલભાઈ નિયત ઉપસ્થિત થતા. મારા ઋગ્વેદપાઠના સ્વરથી સુપ્રસન્ન આ કીર્તનકારનો મને કીર્તન અધ્યાપવાનો મનોરથ સફલ થઈ શક્યો નહિ, કારણ કે કોલેજહોસ્ટેલમાંથી મારા ગુરુ શ્રીકલ્યાણરાયજીના મન્દિરમાં-યત્ર સમ્પ્રતિ પદ્મગૃહમુખ્યનિધિ શ્રીકલ્યાણરાયજી વિરાજે છે તત્ર-પ્રતિદિન દર્શનાર્થ જ ગત્યાગતિમાં મારો એક યામ સુવ્યતીત થઈ જતો. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મન્દિરમાં ઉચિત સત્કારના પણ અગાવથી વિરક્ત કેશવલાલભાઈએ જીવનના ઉત્તર ભાગમાં તો નવી પોલમાં રિયત મન્દિરમાં કીર્તનની સેવા કરીને દેહલપણ કર્યું, જેમ જેમ કેશવલાલભાઈ સાથે મારો પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ વિશ્વાસની પણ વૃદ્ધિ જ થઈ, અને તેથી આ બાવાજીએ મને શ્રીશૃંગારસમણ્ડનનાં અને વેદસ્તુતિની

૧. આ વૈંદરે વૃદ્ધાવસ્થામાં જ સુરતવાલા શ્રીગરધરજીએ બ્રહ્મસમ્બન્ધમન્ત્રનું જ્ઞાન કર્યું હતું.

૨. વૈંદરાજ બાલકૃષ્ણ શ્રીગોડ, કીર્તનીઆજી કેશવલાલભાઈ, શ્રીદાઉજીના છોટા સુખ્યાજી ગણપતિ-રામભાઈ સાચોરા, મુરલીધર સમાધાનીજી મોઢ, ચીમનલાલભાઈ લાખાવાલા, અને કેશવલાલભાઈ ગોળવાલા-આ પટક આ મણ્ડલમાં અગ્રગણ્ય હતા, જેમાંની અન્તિમ દ્વય જ સમ્પ્રત વધમાન છે. શેઠ સામલ બહેચરવાલા ચીમનલાલભાઈ સાથે મારો સમ્બન્ધ ૧૮૯૭માં જ થયો.

दृतय इवेति । यदि ये जीवास्तेनुविधास्त्वदनुविधास्त्वत्सेवायां सन्मुखास्तदा त एवासुभृतः सफलप्राणाः । अन्यथा दृतय इव भस्मा इव श्वसन्ति परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः । यदनुग्रहतो महद्दहमादयो ब्रह्माण्डमसृजन् । अन्नमयादिषु यश्चरमः अन्त्य आनन्दमयः सः अत्र देहेषु पुरुषविधः अन्वयश्च । सदसतः परं कार्यकारणतः परं यत्त्वमेव । अथ यदेषु कार्यकारणात्मकसर्ववस्तुषु अवशेषं ऋतं सत्यं तत्त्वमेवेत्यर्थः ॥४॥

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः

परिसरपद्धानि हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं

पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥५॥

उदरमुपासते य इति । ये ऋषिवर्त्मसु वेदोक्तमार्गेषु उदरं कर्म उपासते ते कूर्पदृशः रजोपिहितदृष्टयः । ये दहरं हृदयमुपासते ते आरुणयः अरुणवंशजा अरुणप्रकाशयुक्ताः । कथम्भूतं हृदयम् ? परिसरपद्धानि परितः सरन्तीति परिसरा नाड्यस्तासां पद्धतिमार्गो यत्र । हे अनन्त । परमं तव धाम । अतस्त्रैलोक्यात्कालादपि शिर ऊर्ध्वमेवोदगात् । यत् समेत्य यद्भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिन इह संसारे कृतान्तमुखे न पतन्ति ॥५॥

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया

तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।

अथ वितथास्वमूर्ध्ववितथं तव धाम समं

विरजधियोन्वयन्त्याभिविपण्यव एकरसम् ॥६॥

स्वकृतविचित्रयोनिष्विति । स्वेनैव कृतानु देवमनुष्यादिशरीरेष्वनुरूपविचित्रयोनिषु हेतुतया कारणरूपतया तत्र स्थितस्त्वं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव तरतमतः देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजादिभावेन च चकास्सि दीप्यसे । अत्र दृष्टान्तः । अनलोमिस्तद्वत् । यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते तथा भगवानपि स्वकृतानुकृतिः स्वकृतमनुकरोति । अथ वितथासु मिथ्याभूतास्वमूर्ध्वयोनिषु तवावितथं सत्यं धाम विरजधियोन्वयन्ति जानन्तीत्यर्थः । कथम्भूतं धाम ?

समं एकरसं च । कथम्भूता विरजधियः ? अभिविपण्यवः अभितः सर्वत इह लोके
परलोके च विशेषेण गताः पुण्यवो व्यवहारा येषां ते ॥६॥

स्वकृतपुरेष्वासीष्वबहिरन्तरसंवरणं

तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोऽशकृतम् ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं

भवत उपासतेङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥७॥

स्वकृतपुरेष्वासीति । भवत्कृतेषु पुरेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेष्वखिलशक्तिधृतस्त्व
पुरुषं जीवं अशकृतं अंशेन कृतं त्वदंशं ये वदन्ति । कथम्भूतम् ? अबहिरन्तरसंवरणम् ।
न विद्यते बाह्याभ्यन्तरभेदेन संवरणं आवरणं यस्य तम् । इति नृगतिं विविच्य एव-
म्प्रकारेण जीवगतिं ज्ञात्वा कवयो निपुणा भवतोऽङ्घ्रिं चरणमभवं जन्मादिनिवर्तकं दुरासते ॥
कथम्भूतं ? निगमावपनं निगमा वेदा आसमन्तादुप्यन्तेऽस्मिन्तम् । यथा सकलवी-
जानामावपनस्थानं क्षेत्रं तथा सकलवेदोक्तकर्मफलानां सकलत्वमत्रैवेत्यर्थः । कथम्भूताः
कवयः ? भुवि विश्वसिताः भूमावेव भगवति विश्वासं कुर्वन्तः ॥७॥

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-

श्रितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।

न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥८॥

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति । दुःस्वेनाप्यभमतो गतो ज्ञानं यस्य स आत्मा
केनापि ज्ञातुमशक्यस्तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं तस्य निगमाय ज्ञानाय आत्ततनोः स्वीकृत-
देहस्य तव चरित्ररूपो यो महामृतसमुद्रस्तत्र परिवर्तो बहुधालोडनं तदर्थं परिश्रमणाः
परितः श्रमो येषां ते हे ईश्वर एतादृशाः केचिद्विरला भक्ता अपवर्गमपि मोक्षसुखमपि
न परिलषन्ति न वाञ्छन्तीत्यर्थः । कथम्भूता भक्ताः ? ते तव चरणसरोजैकाश्रया ये
हंसास्तेषां कुलं समूहस्तत्सङ्गार्थं विसृष्टं गृहं यैस्ते ॥८॥

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-

चरति तथोन्मुखे त्वायि हिते प्रिय आत्मानि च ।

न वत रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥९॥

त्वदनुपथमिति । कुलायः पक्षिणां नीडं तथा जीवस्य नीडं शरीरमिदं कुलायं
नीडरूपं शरीरं त्वदनुपथं त्वदनुगुणसेवकरूपं आत्मवत्पुहृद्रप्पियवच्चरति जीवस्य
हितमेव करोति । तथा उन्मुखे त्वयि स्वसेवार्थं ब्राह्मणादिदेहदानेन सम्मुखे त्वयि
सति अथ च प्रिये आत्मनि आत्मरूपे च न रमन्ति असदुपासनया क्षुद्रदेवतोपास-
नया इन्द्रियाणां वोपासनया ये यदनुशयाः सन्तः यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशयोन्तःकरणं
येषां ते आत्महनः आत्मघातिनः । अहो आश्चर्यं । वतेति खेदे । सकलेन्द्रियसामर्थ्य-
युक्तं भगवद्वैदिकधर्मोपायिकं सर्वानुगुणं शरीरं प्राप्य अथ च सर्वात्मनोन्मुखे त्वयि न
रमन्ति सेवायासक्तिं न कुर्वन्ति ते कुशरीरभृतः कुशरीरं मोक्षानुपयोगि मुहुर्मुहुर्जन्म-
मरणस्वभावरूपं भृत्वा वर्तमाना उरुभये महद्भययुक्ते संसारे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥९॥

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् ।

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥१०॥

निभृतेति । मुनयो यद्भगवत्स्वरूपं हृदि मानसपूजादिना उपासते तदेव भग-
वत्स्वरूपं तदरयोपि शिशुपालादयोपि स्मरणाद्ययुः । कथम्भूता मुनयः ? निभृतमरुन्म-
नोक्षदृढयोगयुजः नितरां भृतो मरुद्वायुर्मन अक्षाणि इन्द्रियाणि च तैः कृत्वा ये दृढं
योगं युञ्जते । अथ च स्त्रियः गोप्योपि तदेव भगवत्स्वरूपं ययुः । कथम्भूताः स्त्रियः ?
उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगेन्द्रस्य शेषस्य भोगः काय इव यो बाहुदण्डस्तत्र
विषक्ता धीर्यासां तादृश्यः । वयञ्च श्रुतयः सर्वादरणीयास्तदेव प्राप्ताः । एवं स्त्रियः
पुरुषाश्च सर्व एव ते तव समाः । यतो भवान् समदृक् सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन
मन्यते । कथम्भूताः सर्वे ? अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्तीति तथा ॥१०॥

क इह नु वेद वतावरजन्मलयोग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ।

तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः

किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥

क इहेति । इह संसारे बतेति खेदे । अग्रसरं सर्वप्राणिनां पूर्वमेव सिद्धं त्वां नु इति वितर्के अवरजन्मलयः पश्चाज्जन्मलयौ यस्य तादृशः को वेद जानाति ? न कोपीत्यर्थः । यतः सकाशादपि ब्रह्मा उदगात् उत्पन्नो जात इत्यर्थः । यमनु ब्रह्माणमनु पश्चात् उभये देवगणा उत्पन्नाः । यर्हि भगवान् सर्वमवकृष्य शयीत शयनं करोति तर्हि न सत् कार्यं न चासत् कारणं न च उभयं मनः कालजवः कालवेगोपि न । न वा तत्र तस्मिन्समये किमपि शास्त्रं वेदपुराणादि ॥ ११ ॥

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां

विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।

त्रिगुणमयःपुमानितिभिदा यदबोधकृता

त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ १२ ॥

जनिमसत इति । नैयायिकाः असतो घटादेर्जाने उत्पत्तिं वैशेषिकादयस्तु स । आत्मनो मृतिं भरणं चाहुः तथा मीमांसकादयः आत्मनि भिदां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति अन्ये पुनः साङ्ख्यैकदेशिनो योगिनश्च विपणं ऋतं कर्मफलं सत्यं मन्यन्ते ते सर्वे आरुपितैः आरोपितैः भ्रमैः कृत्वा स्मरन्ति निरूपयन्ति अथ च शिष्येभ्य उपदिशन्ति । त्रिगुणमयःपुमानितिभिदा भेदो यत् यस्मात् अबोधकृता अज्ञानकृता भगवत्स्वरूपा-ज्ञानादेव जायते । तदेवाह ततः परत्रेति । त्रिगुणरूपात् परे त्वयि अवबोधरसे ज्ञानैकधने स न भवेत् अबोधो न भवेत् ॥ १२ ॥

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्

सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ।

न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया

स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् ॥ १३ ॥

सदिव मन इति । आमनुजात् ब्रह्मतृणस्तम्बमारभ्य मनुष्यपर्यन्तात् असन्मनस्त्वयि सदिव विभाति । कथम्भूतं मनः ? त्रिवृत् गुणत्रयबोद्धितम् । आत्माविदो ज्ञानिन इदं

जगत् अशेषं सम्पूर्णं आ
कनकार्थिनो वणिजः कन
स्वकृतं भगवता कृतं अ
ब्रह्मतयात्मविद्भिरवसितं

तव परि

त उत

परिवयसे

स्त्वयि

तव परि ये च
प्राणिमात्रेषु निकेतं स्था
उत त एव निर्ऋतेर्भूत
प्रसिद्धान् मृत्योरपि उत्त
त्वयि कृतसौहृदास्ते र
न तु तपस्विनो वा धा

त्वम

स्त

वर्ष

वित

त्वमकरण इति
रूपेण राजत इति तथा
सामर्थ्यं धरतीति तथा
दन्ति च भगवते बलिं
राज्ञो वर्षभुजो नववर्ष
विश्वसृजो यत्र यस्मि
सन्तस्तत्तद्विदधति तत्

जगत् अशेषं सम्पूर्णं आत्मतया ब्रह्मतया सदभिमुखान्ति सर्वं ब्रह्मेति जानन्ति । यथा कनकार्थिनो वणिजः कनकात्मतया कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति तथा स्वकृतं भगवता कृतं अनुप्रविष्टं सर्जनानन्तरं भगवतोनुप्रवेशो यस्मिंस्तथाविधमिदं जगत् ब्रह्मतयात्मविकिरवसितं निर्धारितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया

त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।

परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-

स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ १४ ॥

तव परि ये चरन्तीति । ये तव त्वां अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलसत्त्वेषु प्राणिमात्रेषु निकेतं स्थानं यस्य सः । तस्य भावस्तत्ता । तथा परिचरन्ति सेवां कुर्वन्ति उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः अवगणय्य अवगणनां कृत्वा पदाक्रमन्ति तान् प्रसिद्धान् मृत्योरपि उत्कृष्टान् विबुधानपि त्वं पशूनिव गिरा वाचा परिवयसे बध्नासि । त्वयि कृतसौहृदास्ते खलु निश्चयेन पुनन्ति अर्थाज्जगत् पुनन्तीत्यर्थः । न ये विमुखाः न तु तपस्विनो वा धार्मिका यतस्त्वयि विमुखाः ॥ १४ ॥

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-

स्तव बलिमुद्रहन्ति समदन्त्यजयानिमिषाः ।

वर्षभुजोखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो

विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥

त्वमकरण इति । त्वमकरण करणमिन्द्रियं तद्रहितः । पुनः स्वराट् स्वेनैव रूपेण राजत इति तथा । अथ च अखिलकारकशक्तिधरः सकलक्रियाकलापानां शक्तिं सामर्थ्यं धरतीति तथा । अतोनिमिषा देवा अजया मायया तव बलिमुद्रहन्ति समदन्ति च भगवते बलिं दत्त्वा तच्छेषं स्वयं गृह्णन्ति यथा अखिलक्षितिपतेः सार्वभौमस्य राज्ञो वर्षभुजो नववर्षाधिपतयः खण्डमण्डलपतयो बलिं करं वहन्ति । किञ्च ये तु विश्वसृजो यत्र यस्मिन्कार्ये त्वयाधिकृताः स्थापिता भवतस्त्वत्तश्चकिताः मीताः सन्तस्तच्चिद्विदधति तत्तत्कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ।

न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-

द्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥ १६ ॥

स्थिरचरजातय इति । हे ततो विमुक्त मायासम्बन्धरहित । यदि परस्य तव उदीक्षया उद्गतेच्छया विहरो विहारः क्रीडा तदा स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमभेदाः स्युः स्वयमेवोत्पद्यन्ते । कथम्भूताः ? अजयोत्थनिमित्तयुजः अजया प्रकृत्या उत्थिता सत्यस्त्यैवोत्थितं निमित्तं कर्मापि युञ्जत इति तथा । न हि परमस्य अक्षरादपि अग्रेस्थितस्य तव परश्चापरश्च कश्चिद् भवेत् वियत इवाकाशस्येव । कथम्भूतस्य ? अपदस्य स्थानरहितस्य । अथ च शून्यंतुलां शून्यसमतां दधतः ॥ १६ ॥

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-

स्तर्हि न शास्यतेतिनियमो ध्रुव नेतरथा ।

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवेत्

सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥

अपरिमिता इति । अपरिमिताः असङ्ख्याता ध्रुवाः नित्याः तनुभृतो जीवाः हे ध्रुव यदि सर्वगताः व्यापका भवेयुः न तर्हि शास्यतेति कृत्वा त्वया नियमो नियमनश्च न सिद्ध्येदित्यर्थः । जीवस्याव्यापकत्वे नियम्यनियामकभावो भवेदित्यर्थः । नेतरथा जीवस्य व्यापकत्वे भगवतोऽणुत्वे नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । अजनि च यन्मय-मिति । च पुनर्यन्मयं ब्रह्ममयं ब्रह्मात्मकमजनि जीवाख्यज्जातं तदविमुच्य ब्रह्मात्मकत्व-मपरित्यज्य भगवत्स्वरूपं नियन्तु जीवस्य नियामकं भवेदित्यर्थः । समं सर्वं समं ब्रह्मे-त्येवमनुजानतां ज्ञानिनाम्मतं दुष्टतया यद्यस्मात् अमतं अननु स्तं न सम्मतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-

रुमययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।

त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परस्य

सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ १८ ॥

न
उभययुजा
भवन्ति त
विविधना
अशेषरसा

वृष्ट
ज्ञात्वा अ
कथमनुव
नेमयो य

वि
वायुश्च यै
यत्नं कुर्व
हे अज वि
कस्मिन् क

न घटत उद्भव इति । अजयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भव उत्पत्तिः न घटत इति । उभययुजा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन असृष्टतो जीवा भवन्ति यथा जलवायुसंयोगेन बुद्बुदा भवन्ति तद्वत्, यतः सर्वकारणं त्वमेव ततः कारणात् त्वयि त इमे जीवाः परस्य तव विविधनामगुणैस्तद् निखिलयुः निखिलीना भवन्ति अर्गेवे सरित इव । अथ च मधुने अशेषरसा यथा लीना भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥१८॥

नृषु तव मायया भ्रमममीश्वरगत्य भृशं
त्वयि सुधियोभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।

कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद् भ्रुकुटिः

सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥

नृषु तवेति । सुधियः अमीषु तव मायया भ्रमं दुःखरूपकालादिप्राप्तं अवगत्य ज्ञात्वा अभवे त्वयि भावं दधति । कथम्भूतं भावम्? अनुप्रभवम् । तेषां भवभयं संसारभयं कथमनुवर्ततां कथम्भवोदित्यर्थः । कथम्भूतः कालः ? त्रिणेमिः शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयो यस्य सः ॥१९॥

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं

य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।

व्यसनशतान्विता समवहाय गुरोश्चरणं

वणिजं इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥२०॥

विजितहृषीकवायुभिरिति । विशेषेण जितानि स्वाधीनीकृतानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैस्तैरपि अदान्तमनस्तुरगमतिलोलं ये संसारिणः स्वेनैव यन्तुं निग्रहीतुं यतन्ति यत्नं कुर्वन्ति ते उपायखिदः साधनेष्वेव क्लेशं प्राप्नुवन्त इह संसारे सन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे अज किं कृत्वा क्लेशं प्राप्नुवन्ति ? व्यसनशतान्विताः सन्तो गुरोश्चरणं समवहाय । कस्मिन् के इव ? अकृतकर्णधरा वणिजो जलधावि ॥२०॥

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथै-

स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।

इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां

सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥२१॥

स्वजनमुतेति । श्रयतः त्वदाश्रयं कुर्वतः पुरुषस्य सर्वरसे आत्मनि आत्मत्वेन स्फुरिते त्वयि सति नृणां स्वजनादिभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः । असुशब्देन प्राणाः । इति सत् एवम्प्रकारकं परमार्थवस्तु तदजानतां इह संसारे नु इति वितर्के कः सुखयति सुखं ददाति ? न कोपीत्यर्थः । कथम्भूतानाम् ? अजानतां रतये ग्राम्यसुखाय मिथुनतो मिथुनीभूय चरताम् । कथम्भूते संसारे ? स्वविहते । स्वत एव विशेषेण हते पतितगृह इव विशीर्णे तत्रापि सुष्ठु निरस्ता भगा ऐश्वर्यादयो यस्मिन्नेतादृशे ॥२१॥

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्युषयो विमदा-

स्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोधभिदङ्घ्रिजलाः ।

दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखं

न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥२२॥

भुवि पुरुपुण्यतीर्थेति । ये विमदा ऋषयो भुवि पुरुषाणि बहूनि पुण्यतीर्थानि गङ्गाकुरुक्षेत्रादीनि अथ च तीर्थानां गुरुणां गृहाणि ये सेवन्ते । कथम्भूताः ? अत्राभि-
दङ्घ्रिजलाः । अयं पापं भिनत्ति विदारयतीत्यधभिद् एतादृशं अङ्घ्रयोर्जलं येषां ते तथा । अथ च ते पुनर्भवत्पदाम्बुजहृदः भवचरणारविन्दं हृदि येषां ते ये नित्यसुखे आत्मनि त्वयि सकृन्मनो दधति ते पुनः पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं विवेकादिकं हरन्ति एतादृश आवसथान् गृहान् न उपासते ॥२२॥

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं

व्यभिचरति कच क च मृषा न तथोभययुक् ।

व्यवहृतये विकल्प इषितोन्धपरम्परया

अमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥२३॥

सत इदमुत्थितमिति । सतः ब्रह्मणः सकाशादिदमुत्थितं उत्पन्नं जगत् सद्भवति ब्रह्म भवति इति चेन्न । नु इति वितर्के । तर्केण युक्त्या हतं बाधितम् । सत उत्थितं सदिति-

पक्षः कचिद् व्यभिचरति
भवति न तथोभययुक्
व्यवहृतये व्यवहाराय अ-
वाणी उरुवृत्तिभिः रूढि

न यदिद

दनुमितम्

अत उप

वितथमने

न यदिदमिति । य

अनु प्रलयानन्तरञ्च न भा-
मित्या सिद्धं मृषा विभा-
जातिर्गोत्वादितिस्तस्या विव-
गवयस्तथा ब्रह्मसदृशजगत-
नोर्विलासरूपं जगत् ऋतं

स यदजय

भजति स

त्वमुत जह

महसि मह

स यदजयेति । स प

यया कृत्वा अजां अविद्यां
गुणान् जुषन् सेवमानः स-
तामनु मृत्युमपि प्राप्नोति ।
त्वन्तु तां मोहिकां जहासि
स्वीकृतभगः अष्टगुणितेणि-
अपविशेयभगः असङ्ख्याता

पक्षः क्वचिद् व्यभिचरति यथाङ्गनाम्नो राज्ञः सकाशाद्वेनः । शुक्तिकायां रजतं क्वचिन्मृषा
भवति न तथोभययुक् सदसदात्मकं जगत् तथा व्यभिचारादिदोषग्रस्तं न भवति ।
व्यवहृतये व्यवहाराय अन्धपरम्परया विकल्प इषितः दृष्टः । ते तव भारती वेदरूपा
वाणी उरुवृत्तिभिः रूढिलक्षणादिवृत्तिभिः उक्थपरान् कर्मपरायणान् भ्रमयति ॥२३॥

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-

दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।

अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-

र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्यबुधाः ॥२४॥

न यदिदमिति । यत् यस्मादिदं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस अतो निधनात्
अनु प्रलयानन्तरञ्च न भविष्यति किन्तु एकरसे त्वयि अन्तरा मध्ये अनुमितं अनु-
मित्या सिद्धं मृषा विभाति अतो द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणानां गवादीनां या
जातिर्गोत्वादितस्तस्या विकल्पा अवान्तरभेदा स्तएव उपमाने मार्गास्तैर्यथा गोसदृशो
गवयस्तथा ब्रह्मसदृशजगत् न तु ब्रह्मरूपमित्यर्थः । एतादृशं वितथमनोविलासं असम्प-
नोर्विलासरूपं जगत् ऋतं सत्यं ब्रह्म इति ये अवयन्ति जानन्ति ते अबुधाः ॥२४॥

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्

भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।

त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो

महसि महीयसेष्टगुणितेपरिमेयभगः ॥ २५ ॥

स यदजयेति । स एव भगवद्भूषो जीवो यत् यस्मात्कारणात् अजया भगवन्मा-
यया कृत्वा अजां अविद्यां प्रकृतिं वानुशयीत तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात्तदा तस्या
गुणान् जुषन् सेवमानः सन् स्वचैतन्यं परिभूय सरूपतां जडभावं भजति । तदनु जड-
तामनु मृत्युमपि प्राप्नोति । कथम्भूतः ? अपेतभगः । अपेता निरस्ता ऐश्वर्यादिभगा यस्य ।
त्वन्तु तां मोहिकां जहासि । अहिः सर्पः त्वचं यथा जहाति तद्वत् । अथ च आत्तभगः
स्वीकृतभगः अष्टगुणितेणिमाद्यैश्वर्यसहिते महसि पूर्णतेजोरूपे महीयसे विराजसे ।
अपरिमेयभगः असङ्ख्याता भगा यस्य तादृशस्त्वम् ॥ २५ ॥

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।

असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-

न्ननपगतान्तकादनधिरूढपदान्भवतः ॥ २६ ॥

यदि न समुद्धरन्तीति । यतयोपि हृदि स्थिताः कामजटा कामवासना यदि न समुद्धरन्ति दूरीकुर्वन्ति तर्हि तेषामपि भगवान् हृदि गतोपि दुरधिगमो दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यः । असतां तु सुतरामेव । अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतश्चासौ कण्ठमणिरिव च यो भगवान् । यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या दुःखमेव प्रयच्छति तथा हे भगवन् असुतृपयोगिनां प्राणपोषणार्थं य उपायवन्तस्तेषां तूभयतोऽप्यसुखम् । तदुभयं निर्दिशन्ति अनवगतान्तकात् भवतश्चेति । नापगतो यमो यस्मात् स एतादृशः कालः तस्माद्यमसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति तेन जीवनदशायामपि दुःखम् । ननु भवान् कथं दुःखं प्रयच्छेदप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याहुः अनाधिरूढपदादिति । नाधिरूढं पदं यस्येति । भगवत्पदं नाधिरूढमिति चिन्ताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-

र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।

अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया

श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥

त्वदवगमीति । त्वदवगमी त्वत्स्वरूपाभिज्ञो भवदुत्थशुभाशुभयोः भवदर्थं उत्तिथे ये शुभाशुभे कर्मणी तयोर्गुणः सुखं विगुणो दुःखं तयोरेवमन्वयाः सम्बन्धाः तान् न वेत्ति न जानाति यदि तर्हि देहभृतां देहाभिमानिनां च गिरो न वेत्ति विधिनिषेध-चिन्तापक्कीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्याभ्यपि नानुवेत्तीत्यर्थः । कुतः? मनुजैः श्रवणाद्यधिकारिभूतैः सः प्रसिद्धो भक्तहितकारी अपवर्गगतिस्त्वं अनुयुगं प्रतियुगं अन्वहं प्रतिदिवसं गुणगीतपरम्परया यतः श्रवणभृतः श्रवणेन भृतः ॥ २७ ॥

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया

त्वमपि यदन्तराण्डानिचया ननु सावरणाः ।

ख इव

स्त्वयि हि

द्युपतय एवेति ।

अनन्ततया अन्तं न ययु
स्वस्वरूपस्य पारं नाधि
अण्डसमूहास्तेपि सावरण
वयसा कालेन सह वानि
श्रुतयः ? अतन्निरसनेन
यासामेतादृश्यः सत्यः ।

॥ इति श्रीमद्ब्रह्म

ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छुतय—

स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ २८ ॥

द्युपतय एवेति । द्युपतयः स्वर्गपतयः सुरेन्द्रादयः तेषु ते तव स्वरूपानन्दस्य अनन्ततया अन्तं न ययुः । एवकारेण त एव न ययुरिति न किन्तु त्वमपि न यासि स्वस्वरूपस्य पारं नाधिगतवानसीत्यर्थः । यदन्तरा यस्य भगवतोन्तर्मध्येण्डनिचया अण्डसमूहास्तेपि सावरणाः प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः । ननु निश्चये । वयसा कालेन सह वान्ति परिभ्रमन्ति । यत् यस्मात् श्रुतयापि तत्र वान्ति । कथम्भूताः श्रुतयः ? अतन्निरसनेन निषेधमुखेन भवन्निधनाः भवानेव निधनं विश्रामस्थानं यासामेतादृश्यः सत्यः । हि निश्चयेन त्वयि फलन्ति त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमद्भल्लभाचार्यविरचितसूक्ष्मटीकासहिता वेदस्तुतिः समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवदभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणारविन्देभ्यो नमः ॥

॥ अथ श्रीमद्रहभाचार्यविरचिताः श्रुतिगीताकारिकाः ॥

प्राकृताः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।
स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥१॥
सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।
अतः सन्तः समस्तैर्धे कृष्णमेव विजानते ॥२॥
कथानन्त्योक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते ।
साक्षाद्ये पादसंस्पर्शास्ते किं वाच्या मदाशयाः ॥३॥
कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्पदः ॥४॥
कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम् ।
तेभ्योप्यक्षररूपस्य सेवकाः सम्मताः सताम् ॥५॥
सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
क्रीडार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥६॥
गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥७॥
कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः
वर्तते नात्र सन्देहः कथा तत्र नियामिका ॥८॥
असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ॥९॥
सर्व एव हरेर्नक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः ।
अतः कृष्णो यथात्मीयान् मन्यते भजनं तथा ॥१०॥
ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद् बुधः ।
प्रवर्त्तकं ज्ञानकाण्डं नित्यशुद्धये यतो भवेत् ॥११॥

भ्रान्ति
न तर्
जीवा
जगच्च
सर्वथा
अतः
सुवर्ण
सर्वसे
सर्वभा
निमित्त
नियन्त
जीवा
नामरू
कृष्णदे
नृणां दु
कृष्णं त
अदान्ते
गुरुसेवा
सर्वलोके
परिभ्रमा
पुत्रादीनि
तत्सुखं
परिभ्रमं
न सेवेत
सद्बुद्धय
भ्रान्त्या

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तिः ॥
 न तद्विरोधात्कृष्णारुहं परं ब्रह्म त्यजेद् बुधः ॥१२॥
 जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानमाः ।
 जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं हरौ ॥१३॥
 सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।
 अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥१४॥
 सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोधिराट् ।
 सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥१५॥
 सर्वभावविनिर्मुक्तः पूर्णः क्रीडार्थमुद्रतः ।
 निमित्तं तं समाश्रित्य जायन्ते जीवराशयः ॥१६॥
 नियन्ता जीवसंघस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।
 जीवा न व्यापकाः कापि चिन्मया ज्ञानिनो मताः ॥१७॥
 नामरूपप्रपञ्चं हि देवतिर्यङ्मनरात्मकम् ।
 कृष्णदेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम् ॥१८॥
 नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः ।
 कृष्णं तद्भृकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥१९॥
 अदान्ते मनसि ज्ञानयोगार्थं न यतेद् बुधः ।
 गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥२०॥
 सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते ।
 परिभ्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महाशयाः ॥२१॥
 पुत्रादीन् सम्परित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैः सह ।
 तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥२२॥
 परिभ्रमंस्तीर्थनिष्ठो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।
 न सेवेत गृहान् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान् ॥२३॥
 सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ।
 भ्रान्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्णं भजेद् बुधः ॥२४॥

સ્વપુષ્પાદિસમત્વાદ્ધિ મિથ્યાભૂતં જગદ્ધતઃ ।
 અધિષ્ઠાનાચ્ચ સદ્ધાનં તં કૃષ્ણં નિયતં ભજેત્ ॥૨૫॥
 કાલાદિતૃણપર્યન્તા ન સેવ્યા મુક્તિમિચ્છતા ।
 દોષત્યાજનશક્તો હિ સેવ્યો દાતા ગુણસ્ય ચ ॥૨૬॥
 જીવેષુ ભગવાનાત્મા સચ્છન્નસ્તેન તત્ર ન ।
 ભજનં સર્વથા કાર્યં તતોન્યત્રૈવ પૂજયેત્ ॥૨૭॥
 સુખસેવાપરો યસ્તુ સદાનન્દં હરિં ભજેત્ ।
 અન્યથાં સુખસમ્પ્રેપ્સુઃ સર્વથા દુઃસ્વમામુયાત્ ॥૨૮॥
 કૃષ્ણાનન્દઃ પરાનન્દો નાન્યાનન્દસ્તથાવિધઃ ।
 વેદા અપિ ન તચ્છક્તાઃ પ્રતિપાદયિતું સ્વતઃ ॥૨૯॥
 હૃત્યેવં શ્રુતિગીતાયાઃ સદ્બક્ષેપેણ નિરૂપિતઃ ।
 અર્થરાશિસમુદ્રો હિ યથાહ્ગુલ્યા નિરૂપ્યતે ॥૩૦॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मआचार्यचिरचिताः श्रुतिगीताकारिकाः ॥

॥ શ્રુતિગીતાકારિ
વેદસ

જય જય
 ત્વમસિ ર
 અગજગદે
 કચિદજય

પ્રાકૃત્યઃ
 સ્તુવન્તિ

જય જય અનિત ! દોષગ્રહીત
 સમસ્તભગ હો. અગજગદોક્તાની
 વસ્તુતઃ આત્માએ જ ચરતા ચ

પ્રાકૃતી—પ્રકૃતિપ્રતિપાદિ
 થાય તે પ્રકારે દોષનાશાર્થ ભગ

જય જય, આપ જ સ
 કોઈ પણ આપનો જ કરી શ
 પરંતુ લીલાએ જ આપે ગૃહીત
 પ્રભોધ થાય. ભગવન્તિદ્રા માયા
 માયાનું જગત્કર્તૃત્વ સુતરાં જ
 છે, સત્યા સૃષ્ટિનો પણ પ્રકાર ચ
 લક્ષણગુણવતી છે, તથાપિ સ્થા
 વ્યાપ્તોએ જ માયા અવિદ્યારૂપ
 માયાને—આપ ત્યજો, એ અન્ન
 સત્ત્વરજસત્ત્વમેરૂપ ગુણનું પણ
 એ અન્નને ત્યજો, કારણ કે આ
 સમવરજસમસ્તભગ હો, એશ્વર્યા

॥ શ્રુતિગીતાકારિકા અને સૂક્ષ્મટીકા એ ઉભયને અનુસરતો
વેદસ્તુતિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ॥

॥ શ્રુતય ઝચુઃ ॥

જય જય જહ્યજામજિતદોષગૃભીતગુણાં
ત્વમસિ યદાત્મના સમવરુદ્ધસમસ્તભગઃ ।
અગજગદોકસામશ્વિલશક્ત્યવબોધક તે
ક્વચિદજયાત્મના ચ ચરતોનુચરેન્નિગમઃ ॥ ૧ ॥

॥ કારિકાઃ ॥

પ્રાકૃત્યઃ શ્રુતયઃ સર્વા ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।
સ્તુવન્તિ દોષનાશાય તત્રાવિષ્ટો ભવેદ્ યથા ॥ ૧ ॥

શ્રુતિ વચે છે.

જય જય અજિત ! દોષગૃહીતગુણા અગ્નને આપ ત્યજે, કારણ કે આપ આત્માએ સમવરુદ્ધ-
સમસ્તભગ છો. અગજગદોકાની અખિલ શક્તિના હે અવબોધક ! કવચિત્ જ અગ્નને પરંતુ
વસ્તુતઃ આત્માએ જ ચરતા આપને નિગમ અનુચરે ૧.

પ્રાકૃતી—પ્રકૃતિપ્રતિપાદિકા—સર્વા શ્રુતિ તત્ર શ્રુતિમાં જે પ્રકારે અધોક્ષજ ભગવાન આવિષ્ટ
થાય તે પ્રકારે દોષનાશાય ભગવાનને સ્તવે છે. ૧.

જય જય, આપ જ સર્વોત્કર્ષે વિરાજમાન થાઓ, હે અજિત ! પ્રકૃત્યાદિ યોગનિદ્રાદિ અગ્નિદિ
કોષ પણુ આપનો જય કરી શકું નથી, આપ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છો. જીવવત્ નિદ્રાભિભવે જ નહિ
પરંતુ લીલાએ જ આપે ગૃહીત-ગૃહીત-યોગનિદ્રાને આપ ત્યજે, મૂલતઃ નષ્ટ કરો, જેથી સમ્યક્
પ્રબોધ થાય. ભગવન્નિદ્રા માયા અને પ્રકૃતિ એ સ્વરૂપત્રય પણુ વસ્તુતઃ એક જ છે. 'જડિ' પદે
માયાનું જગદર્પણ સુતરાં જ નિવૃત્ત થઈ ગયું, માયા તો કેવલ સ્વાપ્નસૃષ્ટિનું દર્શનમાત્ર કરાવે
છે, સત્યા સૃષ્ટિનો પણુ પ્રકાર અગ્ને સ્તુતિમાં જ કથારો. અથવા, યદપિ માયા સુષુપ્તિમાં પરમાનન્દ-
લક્ષણગુણવતી છે, તથાપિ સ્થાવર અગ્ન અને જઙ્ગમ જગત્ એવા દેહને વિષે સ્થિત જીવને
આમોહ એ જ માયા અવિધારૂપ સ્વશક્તિદારા નિદ્રાલસ્યાદિરૂપે કરે છે, તેથી તાદૃશી પણુ અગ્નને-
માયાને-આપ ત્યજો, એ અગ્ન તો કેવલ દોષગૃહીતગુણા છે, દોષાર્થ-સ્વરૂપાજ્ઞાનાર્થ-જ તેણે
સત્ત્વરજસ્તમેરૂપ ગુણનું પણુ ગ્રહણ કર્યું છે, તેના તે ગુણ પણુ વસ્તુતઃ દોષગર્ભિત જ છે. આપ
જે અગ્નને ત્યજો, કારણ કે આપ એ માયાએ કરીને નહિ પરંતુ આત્માએ-સ્વરૂપે-જ કરીને
સમવરુદ્ધસમસ્તભગ છો, ઐશ્વર્યાદિ સમસ્ત જ ભગને આપે આત્મસ્વરૂપે જ કરીને નિજ અન્તઃ

સ્થાપ્યાં છે, જેને સ્વરૂપાનન્દ વા સાત્ત્વિકાનન્દ ન સમ્ભવે તે હુદ્ર જ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થ સુખની અપેક્ષા કરે. 'અજિત' પદે જ માયાનું આધકત્વ નિવૃત્ત થઈ ગયું, માયાનું ઇષ્ટસાધકત્વ પણ નિવારતાં શ્રુતિ સ્તવે છે કે અગળગદોદ્ધોનાં--સ્થાવરજંમજીવિનાં--અખિલ હન્દ્રિયની પણ શક્તિના હે અવમોષક ! હે પ્રકાશક ! જીવની તાદૃશી પણ શક્તિના પ્રકાશક આપ જ છો, પ્રકૃતિ પ્રકાશિકા નથી, તત્ર પણ જે જીવ આપના છે તેમની સર્વેન્દ્રિયશક્તિના પ્રકાશક તો સુતરાં આપ જ છો, તેમની પ્રકાશિકા તો કોઇ પણ અંશે પ્રકૃતિ નથી, તેથી તાદૃશી પ્રકૃતિને આપ સર્વથા લગ્ને. અસ્મદ્ભક્ષણ નિગમ--વેદ--આત્માએ જ ચરતા--સ્વરૂપે જ કીડતા--આપનું અનુચરણ--સેવન કરે છે, વેદકૃતા સેવાની પ્રવૃત્તિમાં પણ આપને પ્રકૃતિની અપેક્ષા નથી, કારણ કે અગ્નિએ કરીને તો ચરણ--કીડન--આપ કવચિન્માત્ર જ કરો છો, એટલું જ નહિ પરંતુ અગ્નિએ કરીને આપ કીડો છો ત્યારે પણ સર્વદા વસ્તુતઃ તો આપ આત્માએ--સ્વરૂપે--જ કીડો છો. કોઇક નિગમ કવચિત્ અગ્નિસમ્પન્ધ-પુરસ્સર કીડન વદે છે તત્ર પણ વસ્તુતઃ સ્વરૂપસ્થિત આપની જ કીડાનું યોગ્ય છે. આપ કોઇ પણ અંશે પ્રાકૃત નથી, આપ પ્રાકૃતધર્માનાશ્રય જ છો, અન્યથા પ્રકૃતિસમ્પન્ધાભાવને નિરૂપતી 'અસૂક્ષ્મ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો તેમ જ અન્ય સ્વરૂપાનન્દમોષિકા શ્રુતિનો વ્યાકાંપ થાય, સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિનું પણ પર્યાવસાન શુદ્ધ જ બ્રહ્મના નિરૂપણમાં છે એ અંગે વિશદ થશે. (૧)

બૃહદુપલબ્ધમેતદવચન્યવશેષતયા

યત ઉદયાસ્તમયૌ વિકૃતેર્મદિવાવિકૃતાત્ ।

અતઃ ક્ષયો દધુસ્ત્વયિ મનોવચનાચરિતં

કથમયથા ભવન્તિ ભુવિ દત્તપદાનિ નૃણામ્ ॥ ૨ ॥

સત્યો હરિઃ સમસ્તેષુ ભ્રમમાતેષ્વપિ સ્થિરઃ ।

અતઃ સન્તઃ સમસ્તાર્થે કૃષ્ણમેવ વિજાનતે ॥ ૨ ॥

આ ઉપલબ્ધને અવશેષતાએ ઋષિઓ બૃહત્ અવગમે છે, કારણ કે મદ્વત્ અવિકૃતથી વિકૃતિના ઉદયારતમય થાય છે તેથી ઋષિઓ મનોવચનાચરિતને આપમાં અવધારે છે. ભૂમાં નૃનાં દત્ત પદ અયથા કેમ થાય ? ૨.

સમસ્તમાં--બ્રમે ભાતમાં પણ--સત્ય હરિ જ સ્થિત છે, તેથી સત્પુરુષો સમસ્ત અર્થમાં કૃષ્ણને જ વિશેષતઃ જાને છે. ૨.

આ ઉપલબ્ધ ચરાચર જગત્ને ઋષિઓ--બ્રહ્મવિદ અને વેદ--અવશેષતાએ બૃહત્--અક્ષરબ્રહ્મ-અવગમે છે--જાને છે કારણ કે, અવિકૃત! મદ્દમાંથી જેમ વિકૃતિનો--ઘટશરાવાદિનો--ઉદયારતમય-સમ્ભવ અને પ્રલય-થાય છે ત્યારે અવિકૃત મદ્દ જ અવશિષ્ટ રહે છે તેમ, અવિકૃત બૃહદ્માંથી આ ઉપલબ્ધ ચરાચર જગત્નો ઉદયારતમય--સમ્ભવપ્રલય-થાય છે ત્યારે પણ હેતુથી--અવિકૃતત્વ હેતુથી--બૃહત્--અક્ષરબ્રહ્મ--જ અવશિષ્ટ રહે છે, એથી જે કાંઈ મનસા વિભાવ્ય છે અને જે કાંઈ વાચ્યએ અનૂદ્ય છે તે મનોવચનાચરિતને વેદ અને વેદદ્રષ્ટા બ્રહ્મવિદ ઋષિઓ આપમાં જ અવધારે છે. ભૂમાં નૃનાં દત્ત પદ અયથા કેમ થાય ? જેમ ભૂમિમાં નરે સ્થાપિત પદ ભૂમિમાં જ પડે છે તેમ, આપમાં સ્થિર થતાં મનોવચનાચરિતને ઋષિઓ આપમાં જ બૃહત્ત્વે--અક્ષરબ્રહ્મત્વે--અવધારે છે, પુરુષપ્રતિપાદિકા શ્રુતિઓનો સમન્વય અક્ષરબ્રહ્મમાં કરીને મોદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨)

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेखिललोकमल-
 क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
 किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
 परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥
 कथानन्त्योक्तिहृदयास्साधनानि न कुर्वते ।
 साक्षात् ते पादसंस्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः ॥ ૩ ॥

હે અધિપતે ! ઇતિ આપના સૂરિઓ અભિલ્લોકમલક્ષણ કથામૃતાબ્ધિને અવગાહીને તપને ત્યજે છે તો હે પરમ ! સ્વધામવિધુતાશયકાલગુણુ જેઓ અજસ્રસુખાનુભવ પદને ભજે છે તેઓ પુનઃ કિમુત ? ૩.

જેમના હૃદયમાં કથાનન્ત્યોક્તિ છે તેઓ સાધન કરતા નથી તો સાક્ષાત્ આપના પાદસંસ્લિષ્ટ તે મહાશયવિષયક તો વક્તવ્ય જ શું ? ૩.

હે અધિપતે ? હે લોકત્રયના અધિપતે ? ઇતિ-એ પ્રકારે-નિશ્ચય કરીને આપના વિદ્વાન્ સૂરિઓ સાધનપ્રતિપાદિકા શ્રુતિઓ અભિલ્લોકમલક્ષણ કથામૃતાબ્ધિને અવગાહીને તપને-સાધનક્લેશ-ને-ત્યજે છે, તો હે પરમ ! આપના ધામે-સ્મૃતિઓ-જેમના કામાદિ આશયગુણુને-જરાદિકાલગુણુને-દૂર કરી દીધા છે એવા સ્વધામવિધુતાશયકાલગુણુ ભગવત્કૃપાભાજન જેઓ આપના અજસ્રસુખાનુ-ભવરૂપ પદને-અજસ્રારવિન્દને-દ્રક્ષત્વે ભજે છે તેઓ તપઃપ્રભૂતિ ક્લિષ્ટસાધનને ત્યજે એમાં તો પુનઃ વક્તવ્યોન્તર જ શું ? (૩)

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेनुविधा
 महदहमादयोण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।
 पुरुषविधान्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु यः
 सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ ४ ॥
 कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
 शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्यदः ॥ ૪ ॥

જેઓ આપના અનુવિધ છે તેઓ જ અસુભૃત્ છે, અન્યથા તો દૃતિવત્ શ્વસે છે, મહદહમાદિએ બ્રહ્માણ્ડ સન્ન્યુતે તે પણ આપના જ અનુગ્રહથી, અન્તમયાદિમાં જે ચરમ તે પુરુષવિધ અત્ર અન્વય છે. સદસત્થી પર જે એમાં અવશેષ તે આપ જ, અને ઋત પણ આપજ છો. ૪.

શરીરદ પ્રેરક સુખદ શેષ અને સત્યદ એમ પચ્ચધા વિજ્ઞાએ નિર્ણયિત કૃષ્ણ જ સદા સેવ્ય છે. ૪.

જે જીવો આપના અનુવિધ છે-આપની સેવનામાં સન્મુખ છે-તે જ અસુભૃત્ છે, તેમના જ પ્રાણુનું સાક્ષ્ય છે. વસ્તુતઃ તો આપ જ શરીરના પણ દાતા છો, અન્યથા તો બહિર્મુખ જીવમાત્ર

દતિવત્ સ્વસે છે, ભગવાત્ પરાપદ્મવાર્થ જ નીવે છે, મહદાદિએ અને અહમાદિએ-મહત્તવાદિએ અને અહકારાદિએ પણ-આ અણને-ભગવત્ક્રીડામાણે પ્રદાણને -- સન્નયુ" તે પણ આપના જ અનુગ્રહથી, તે સન્નિમાં પણ તેનું સ્વતઃસામર્થ્ય નથી પરંતુ આપના જ અનુગ્રહમાત્રથી તે મહદહમાદિએ પણ ભગવત્સેવાયમાત્ર આ ક્રીડામાણે અણ આપની પ્રેરણાએ સન્નયુ". તૈત્તિરી-યોપનિષદનુશિષ્ટ અન્નમયાદિ પગ્નમાં પણ જે ચરમ-અન્ય-પુરુષવિધ આનન્દમય છે તે પુરુષાકાર આનન્દમય આપ જ અત્ર-દેહમાં-પણ પુરુષવિધ અન્વય છે, વંશન્યાયે સમાગત છે, અર્થાત્ સુખદ પણ આપ જ છો. સત્ જે કાર્ય વા કારણ અને અસત્ જે કારણ વા કાર્ય તે ઉભયથી પણ જે પર છે, આ કાર્યકારણાત્મક વ્યક્તાવ્યક્તાત્મક સ્થૂલસૂક્ષ્માત્મક સર્વ પદાર્થમાં પણ જે અવશેષ છે તે આપ જ છો, અને જે ઋત-સત્ય-છે તે પણ વસ્તુતઃ આપ જ છો. આ પ્રકારે કર્માન્તરદેવતાન્તરોપોક્તિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિનું પણ પર્યવસાન આપના જ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ રહે છે. (૪)

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः

परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।

तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं

पुनरिह यत् समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ ૫ ॥

कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम् ।

तेभ्योप्यक्षररूपस्य सेवकाः सम्मताः सताम् ॥ ૫ ॥

ઋષિવર્ત્મમાં જે ઉદરને ઉપાસે છે તે કૂર્પદૃશ છે, જે પરિસરપદ્ધતિ દહર હૃદયને ઉપાસે છે તે આરુણિ છે, હે અનન્ત! તેથી પણ આપના પરમ ધામ ઉચ્ચશિરનો ઉર્જમ છે, તેથી તેને સર્જીમીને ઇહ કૃતાન્તમુખમાં પડતા નથી. ૫.

કાષ્ઠક કર્મરૂપ હરિને અને કાષ્ઠક યોગરૂપી હરિને સેવે છે, તેઓથી પણ અક્ષરરૂપ હરિના સેવક સત્પુરુષોના અધિક સમ્મત છે. ૫.

કર્મ યોગ અને જ્ઞાન એમ ત્રિવિધ ઋષિવર્ત્મ—વેદોક્તમાર્ગ—છે, તત્ત્વ કર્મ ઉદર છે, યોગ હૃદય છે, અને જ્ઞાન આપનું શિર છે, આ ત્રિવિધ ઋષિવર્ત્મમાં—વેદોક્તમાર્ગમાં—પણ જેઓ ઉદરને કર્મને—ઉપાસે છે તેઓ કૂર્પદૃશ છે, તેમની દૃષ્ટિ અતિસ્થૂલ છે, તેઓ કૂર્પથી—શર્કરાથી—સૂક્ષ્મ કાંઈ પણ વસ્તુને દેખી શકતા નથી, અથવા કૂર્પ જે કચ્છપૃષ્ઠ તત્ત્વ જે રેખાકાર હોય છે તદ્વત્ તેમની દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ વેદોક્ત પણ માર્ગમાં કર્માતિરિક્ત કાંઈ પણ દેખી જ શકતા નથી, અથવા, વેદોક્તમાર્ગત્રયમાં પણ જેઓ ઉદરને-કર્મને-જ ઉપાસે છે તેમની દૃષ્ટિ રજસા પિહિત-આચ્છન્ન-હોવાથી તેઓ કૂર્પદૃશ-કંકરદૃશ-છે. જેઓ દહર-સ્વરૂપ-હૃદયને ઉપાસે છે તેઓ અરુણ-વંશજ આરુણિ-અદ્યપ્રકાશયુક્ત-છે, કારણ કે તે હૃદય પરિસરપદ્ધતિ છે. પરિતઃ સરે તે પરિસર અર્થાત્ નાડી, પરિસરની-નાડીની-પદ્ધતિ તે પરિસરપદ્ધતિ નામ નાડીમાર્ગ, તે હૃદય પરિસરપદ્ધતિ અર્થાત્ નાડીનો માર્ગ છે, તેથી તત્ત્વ નાડીમાં સ્થિત થઈને યોગાભ્યાસે સર્વ જ માર્ગના શોધક

હૃદયસ્થભગવન્નિન્તક યોગીઓ દહર-સ્વરૂપ-હૃદયને ઉપાસે છે, તેથી તેઓ અરુણવંશજન્ય આરુણિ સ્વરૂપપ્રકાશયુક્ત છે એમ કથન થયું. હે અનન્ત ! આપનું પરમ ધામ અક્ષર છે, તેથી તે પરમ અક્ષર ધામ શિર તો ત્રૈલોક્યથી કાલથી પણ ઊર્ધ્વ જ ઉદ્ગમન કરે છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનું આધિ-ભૌતિક રૂપ બ્રહ્મલોક છે, તેથી આપનું પરમ અક્ષર ધામ વેદોક્તમાર્ગત્રયરૂપ ઋષિવર્ત્તમાં શિર છે, અને તેથી તે શિરોરૂપ માર્ગે ઉચ્ચે પરમગ્યોમ અક્ષરધામને જે પ્રાણીઓ ઉપાસે છે તેઓ તો તે ભગવત્સ્વરૂપ અક્ષરધામને પ્રાપ્ત કરીને પુનઃ ઇહ સંસારમાં કદાપિ કૃતાન્તના મુખમાં પડતા નથી, તેમનું કદાપિ પુનર્જન્મ થતું નથી. એ પ્રકારે કર્મયોગાદિ બહુવિધ ભગવદુપાસનનો પણ વાસ્તવ ફલનિર્ણય તો આપના જ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પર્યવસિત થઈ રહે છે. (૫)

સ્વકૃતવિચિત્રયોનિષુ વિશન્નિવ હેતુતયા

તરતમતશ્ચકાસ્સ્યનલવત્સ્વકૃતાનુકૃતિઃ ।

અથ વિતથાસ્વમૂખવિતથં તવ ધામ સમં

વિરજધિયોન્વયન્ત્યભિવિપન્યવ એકરસમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વત્ર ભગવાંસ્તુલ્યઃ સર્વદોષવિવર્જિતઃ ।

ક્રીડાર્થમનુકુર્વન્ હિ સર્વત્રૈવ વિરાજતે ॥ ૬ ॥

આપે જ કૃત વિચિત્ર યોનિમાં હેતુતાએ તત્ર સ્થિત જ પ્રવેશતા હોય નહિ શું એમ અનન્તવત્ સ્વકૃતાનુકૃતિ આપ તરતમતઃ ચક્રાસો છો અને વિરજધી અભિવિપન્યુઓ આ વિતથમાં આપના અવિતથસમ એકરસ ધામને જાને છે. ૬.

સર્વત્ર સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાન્ તુલ્ય છે, કારણ કે ક્રીડાર્થ અનુકર્તા તે સર્વત્ર જ વિરાજે છે. ૬.

આ દેવમનુષ્યાદિ યોનિ આપે ભગવાને જ કરી છે, તેથી આ અનુરૂપ વિચિત્ર યોનિમાં-શરીરમાં-પણ હેતુતાએ-કારણરૂપતાએ-આપ તત્ર સ્થિત જ છો તથાપિ તત્ર પ્રવેશ પણ કરતા હોય નહિ શું એમ તરતમતઃ-દેવતિર્યક્તુષ્યાદિભાવે-આપ ચક્રાસો છો, દીપો છો. જેમ સર્વત્ર કાષ્ઠમાં અનન્ત-અગ્નિ-સ્થિત જ છે તથાપિ પુનઃ તત્ર સ્થિત પણ તત્ર પ્રવિશતો અગ્નિ દીર્ઘવૃક્ષાદિ વર્ણુભેદને-સ્થૂંચસૂક્ષ્મભેદને-વિસ્તારે છે તેમ અન્તઃકરણપ્રવિષ્ટ અનુપ્રવિષ્ટ આપ પણ એક જ સતે અનન્તવત્-અભિવત્-તાના ભાસો છો, તત્ર ઉપપત્તિ પણ છે, કારણ કે આપ સ્વકૃતાનુકૃતિ છો, જેમ શિક્ષક શિષ્યવિદ્યાને અનુકરે છે તેમ આપ ભગવાન્ સર્વત્ર સ્વકૃતને જ અનુસરો છો, આથી જગદ્રૂપે ક્રીડા કરવાને સર્વત્ર અનુપ્રવિષ્ટ ભગવાન્ તત્તદ્રૂપ થયા એમ કથન થયું. આ વિતથ મિથ્યા-ભૂત પણ કૃત્રિમ પાગ્ધ્વભૌતિક યોનિમાં આપનું ધામ તો અવિતથ-સત્ય-જે એમ રજ્જુગુરુરહિત બ્રહ્મદષ્ટિ વિરજધી જાને છે, આપનું ધામ સમ છે, આપ સર્વત્ર સમ જ પ્રવિષ્ટ છો, આપ તત્ર પ્રવેશ કરો છો તત્ર પણ તત્સમ થઈને જ પ્રવેશ કરો છો એમ જ્ઞાન રજ્જુગુરુરહિત વિરજધીને થાય છે, સર્વ ભગવત્સ્વરૂપને જ અનુસરે છે, પદાર્થમાત્ર ભગવાન્નું જ અનુકરણ કરી રહ્યા છે એ પ્રકારનું યથાર્થ જ્ઞાન તો તાદૃશ બ્રહ્મદષ્ટિને જ થાય છે, કારણ કે રત્ન કૃત્રિમ છે વા સહજ

છે તે તો રત્નપરીક્ષક જ જાને છે. અભિતઃ--આ લોકમાં અને પરલોકમાં--જેમના પણ્ય--વ્યવહાર--વિગત--વિશેષે ગત--છે તેવા સર્વવ્યવહારાતીત અભિવિપણ્ય જ આ વસ્તુસ્થિતિને જાને છે, જે જેનો અભ્યાસ કરે તે તેનું દર્શન કરે, તેથી જેઓ વ્યવહારને પરિત્યજીને સર્વથા બ્રહ્મને જ અનુચિન્તે છે તેઓ સર્વત્ર ઘટાદિ વિકારમતનું દર્શન કરતા નથી પરંતુ સર્વત્ર સમ જ બ્રહ્મનું મુદ્રત દર્શન કરે છે. રસ તો અનુભવૈકગમ્ય છે, સર્વત્ર જ તે વિરજધી અભિવિપણ્યની રતિ સમ છે, તેથી સર્વસમ જ ભગવાન સર્વાનુસ્યૂત અનુપવિષ્ટ છે એમ તેઓ સર્વત્ર એકરસ સમ બ્રહ્મને અનુભવ-ગમ્યત્વે જાને છે. આ પ્રકારે અનુપ્રવેશશ્રુતિનું પણ પર્યાવસાન આપમાં જ થતાં જગદ્રૂપ થઈને જગદ્રૂપમાં અનુપ્રવેશીને કીડતા પણ આપ સદાસર્વદા નિર્દુષ્ટ જ છે એમ વિરજધી વિપણ્યુઓના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે (૬)

સ્વકૃતપુરેષ્વમીષ્વબહિરન્તરસંવરણં

તવ પુરુષં વદન્ન્યચિલશક્તિધૃતોંશકૃતમ્ ।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं

भवत उपासतेद्धिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ૭ ॥

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद् यतः ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥ ૭ ॥

આ સ્વકૃત પુરમાં અખિલશક્તિધૃત આપના પુરુષને બહિરન્તરસંવરણ અંશકૃત વદે છે એમ નૃગતિને વિવેચીને વિશ્વસિત કવિઓ ભૂમાં આપના અભવ નિગમાવપન આજ્ઞિને ઉપાસે છે. ૭.

નીવ ગુપ્તાનન્દ છે અને જગત નિરાનન્દ છે તેથી સુખાર્થી જીવોએ પૂર્ણાનન્દ હરિ સેવ્ય છે. ૭.

આ ભગવત્કૃત પુરમાં--દેવતિર્થક્ષેત્રાદિ શરીરમાં--ભગવદ્દશ પુરુષ જીવ બહિરન્તરસંવરણે આવરણકૃત ગુણદોષે રહિત જ છે, તથાપિ અંશે કૃત તે જીવ છે તેથી, જીવ વિષમ થાય છે. ભગવાનનો અત્યન્ત વિરલાત્મા ચિદ્દશ જીવ છે, તે સર્વ પુરમાં પ્રવિષ્ટ સને પણ અન્તર્બહિઃ ચૈતન્યગુણપૂર્ણ સ્થિત છે, તેથી જીવ પણ સ્વરૂપતઃ તો અવિષમ જ છે, તથાપિ વિષમભાવાપન્ન તિરાહિતાનન્દ અંશે કરીને જીવસ્વરૂપ થયો છે, તેથી સ્વભાવતઃ સ્વાનન્દાપેક્ષાર્થ જ પુરમાં પ્રવર્તે છે, અને તત્ર પુરમાં સુખને પ્રાપ્ત નહિ કરતાં વસ્તુતઃ અવિષમ જ તે જીવ વિષમવત્ થાય છે. અત્ર નિર્ણુતિ આ જ અર્થ ભગવાનમાં અને જીવમાં વૈલક્ષણ્યહેતુ છે, ભગવાન સ્વાનન્દપૂર્ણ છે તેથી તે કાષ્ઠથી પણ આનન્દને વાગ્ગતા નથી, પરંતુ જીવ તિરાહિતાનન્દ છે તેથી યતઃકુતશ્ચિત્ પણ આનન્દને અપેક્ષે છે, અને તેથી સ્વરૂપતઃ અવિષમ પણ જીવ સ્વભાવતઃ વિષમવત્ થાય છે, એમ 'અંશકૃતમ્' પદ સૂચન કરે છે. વસ્તુતઃ તો આત્મસૃષ્ટિ જ હોવાથી અંશકૃતત્વ પણ વાદમાત્ર છે એમ 'વદન્તિ' પદનો ધ્વનિ છે. આ પ્રકારે રમણાર્થ જીવવૈલક્ષણ્યનું જ્ઞાન જેમને નથી તેઓ જ ભગવત્સેવના કરતા નથી એમ નિરૂપતાં શ્રુતિ કયે છે કે એ પ્રકારની નૃગતિને--

જીવગતિને-જાતીને નિપુણ કવિઓ તો આપના જ અભવ-જન્માદિનિવર્તક-ચરણને ઉપાસે છે, આનન્દાર્થ જ જીવની પ્રવૃત્તિ છે, અને આનન્દ તો આપના સ્વરૂપમાં જ છે. યત્ર જીવનો પણ આનન્દ તિરોહિત છે તત્ર જડમાં તો આનન્દનો ગન્ધ પણ નથી જ તથાપિ, જેમ અત્યન્ત નિર્જલ પણ ભૂમિમાં બ્રાન્તને જલની પ્રતીતિ થાય છે તેમ મરીચિકાવત, સ્ફૂચન્દનાદિમાં આનન્દ કદાપીને લોક બ્રાન્ત થાય છે. સ્વમાં વિદ્યમાન હોય તે જ આનન્દનું દાન તે વસ્તુ કરી શકે પરંતુ જીવમાં અને જડમાં પણ વિદ્યમાન જ ન હોય તાદશ આનન્દનું દાન જડજીવ કરી શકતાં નથી, પશ્ચિમોત્તર-નિપુણ કવિઓ-આ અર્થને જાતીને આપ ભગવાનના આનન્દનિધિ ચરણકમલને ઉપાસે છે. જેમ સકલ બીજનું આવપનસ્થાન ક્ષેત્ર છે તેમ, સકલ વેદોક્તકર્મફલનું પણ સફલત્વ આપના ચરણકમલમાં છે. સર્વ વેદ આપના દ્વલસાધનરૂપ ચરણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, અને યાગસ્વર્ગ પણ વરતુતઃ આપના ચરણકમલનું જ અમુક રૂપ છે, તેથી વેદોક્તિએ પણ સ્વર્ગોદિ આનન્દ ભગવચ્ચરણારવિન્દથી અન્યત્ર નથી એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આપનું ચરણકમલ સ્વતઃ અભવ-સર્વથા ઉત્પત્ત્યાદિરહિત-છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે અન્યના પણ ભવનું-ઉત્પત્ત્યાદિનું-નિવર્તક પણ છે. સ્વર્ગોદિમાં તો વિશેષના અદર્શનથી આનન્દનો સંશય પણ રહે પરંતુ ભૂમિમાં તો તેવી પણ સમ્ભાવના નથી, તેથી નિપુણકવિઓ તો ભૂતલમાં જ આપ ભગવાનમાં વિશ્વાસને સ્થાપે છે, અથવા તીર્થોદિસમ્ભાવનાએ શુદ્ધાન્તઃકરણ થઈને ભૂમિમાં જ તે નિપુણ કવિઓ આપમાં વિશ્વસે છે, અન્યત્ર લોકાન્તરમાં તો ભોગાભિનિવેશ છે, તેથી તત્ર લોકાન્તરમાં પણ ન વિશ્વસતાં તાદશ કવિઓ તો ધ્રુવ ભૂલોકમાં જ આપના ચરણકમલમાં શ્રદ્ધાને રક્ષીને કૃતકૃત્ય થાય છે, અને તેથી જીવાનુપવેશપ્રતિપાદક શ્રુતિ-ઓનું પણ પર્યાવસાન પૂર્ણાનન્દ આપમાં જ થઈ રહે છે. (૭)

દુરવગમાત્મતત્ત્વનિગમાય તવાત્તતનો-

શ્રરિતમહામૃતાઙ્ગિપરિવર્તપરિશ્રમણાઃ ।

ન પરિલપન્તિ કેચિદપવર્ગમપીશ્વર તે

ચરણસરોજહંસકુલસદ્ગવિસૃષ્ટગૃહાઃ ॥ ૮ ॥

કૃષ્ણે હરૌ ભગવતિ પરમાનન્દસાગરઃ ।

વર્તતે નાત્ર સન્દેહઃ કથા તત્ર નિયામિકા ॥ ૮ ॥

દુરવગમ આત્માના તત્ત્વના નિગમાર્થ આત્મનું આપના ચરિતમહામૃતાઙ્ગિપરિવર્તપરિ-શ્રમણ ચરણસરોજહંસકુલસદ્ગવિસૃષ્ટગૃહ કોઈક તો અપવર્ગને પણ હે ઈશ્વર પરિવપતા નથી. ૮.

કૃષ્ણ હરિ ભગવાનમાં પરમાનન્દનો સાગર છે એમાં સન્દેહ નથી તત્ર કથા નિયામિકા છે. ૮.

આત્મા દુરવગમ છે, આત્માનો ગમ-જ્ઞાન-દુઃખે અવગત છે, કોઈ પણ આત્માને જાતી શકતું નથી, એવા દુરવગમ આત્માનું તત્ત્વ પણ દુરવગમ જ છે, તેથી દુરવગમ આત્માના દુરવગમ-તત્ત્વના નિગમાર્થ-નિતરાં જ્ઞાનાર્થ-આપે તનુનો-શ્રીઅર્જુનો-સ્વીકાર કર્યો છે, આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનાર્થ લોકાવગત કોઈ પણ કારણ નથી, તેથી તાદશ આત્મતત્ત્વના નિગમનાર્થ-નિતરાં ગમાર્થ-શ્રીઅર્જુનો પ્રાહુર્ભાવ ભગવત્સ્વરૂપમાં થયો. જીવનું દેહગ્રહણ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, પરંતુ ભગવાનનું તનુગ્રહણ

અદ્ભુતચરિત છે, અજ્ઞાનકાર્યસદૃશ તતુસ્વીકાર પણ કરીને-સ્વરૂપાનન્ય શ્રીઅર્જુનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને-
દુરવગમ આત્માના દુરવગમ તત્ત્વનો નિગમ આપ સર્વને કરાવો છો, તેથી અદ્ભુતકર્મા ભગવાન
આપનું ચરિત જ મહાન અમૃતાધિ છે. લોકસિદ્ધ સમુદ્રથી પણ ભગવચ્ચરિતાધિ અધિક છે, તેથી
તે મહાન છે. આ લોકસિદ્ધ સમુદ્રનો તો કથગિચત્ શોષ પાન બન્ધન વા ઉલ્લેહન પણ થઈ શકે,
પરંતુ આપના અદ્ભુત ચરિતામૃતાધિનો તો શોષાદિ કોઇ પણ કરી શકતું નથી, તેથી ભગવચ્ચરિતનું
મહત્ત્વ અધિત્વ અને અમૃતત્વ પણ આ પ્રકારે ઉપપાદિત કર્યું. તાદૃશ ચરિતમહામૃતાધિમાં
પરિવર્તાર્થ-- બહુધા આલોડનાર્થ--જેમણે પરિશ્રમણુ-પરિતઃ શ્રમ--કર્યું છે એવા કોઈક વિરલ
ચરિતમહામૃતાધિપરિવર્તપરિશ્રમણુ ભક્તમાં જ તાદૃશ પણ મહામૃતાધિચરિતને આલોડવાનું સામર્થ્ય
હોય છે, તેથી સ્વયં પ્રાપ્ત અથવા કોઈએ દીયમાન અપવર્ગને--મોક્ષસુખને-- પણ તેઓ મહારસપાનમત્તવત્
અહતા નથી, બહુધા પ્રરોચના સતે પણ તેમને તાદૃશી અપવર્ગેચ્છા જ ઉત્પન્ન થતી નથી, અત્ર વક્તવ્ય જ
શું ? હે ઇશ્વર ! આપ સ્વતઃ પણ કદાચિત્ તેમને અપવર્ગનું દાન કરો તથાપિ આપ ઇશ્વરે પણ દીયમાન
અપવર્ગને--મોક્ષસુખને--વિરલ ભક્તો કદાપિ પણ પરિલપતા નથી. જેમ લોકમાં કોઈક એકાકી રસાનુભવકરે
તદપેક્ષાએ પણ સર્વ યોગ્યે સહ વર્તમાન હોય તો રસાનુભવ સુખાધિક્યહેતુ થાય છે તેમ એકાક્યનુભૂત
મોક્ષાનન્દની અપેક્ષાએ પણ ચરિતમહામૃતાધિપરમાનન્દરસ અધિક છે એમ નિશ્ચય કરીને, આપના
ચરણસરોજમાત્રનો એક અનન્ય આશ્રય કરીને સ્થિત પરમવિવેકવાન હંસસમૂહના સર્ગાર્થ તાદૃશ
હંસકુલે સહ પરમાનન્દ બહુધા ભોક્તવ્ય છે એ અભિલાષાથી તે કથાભિલાષી વિરલ ભક્તોએ સ્વ-
ગૃહનું પણ વિસર્જન કરી દીધું છે, તેથી મોક્ષાપેક્ષાએ પણ ભગવત્કથાશ્રવણરસ અધિક છે એમ
સિદ્ધ થઈ રહે છે, અને તત્ર ગૃહ--ગૃહસ્થાશ્રમ--પ્રતિબન્ધક હોવાથી ગૃહસ્થિતિમાં ભગવત્સેવકાની
સમ્મતિ ન હોવાથી તાદૃશ વિરલભક્તો વ્યસનાવસ્થામાં તો ગૃહનો પણ ત્યાગ કરીને કથાપરમાનન્દ-
રસભોગ કરે છે, તેથી આનન્દપ્રાપ્ત્યર્થત્યાગપ્રતિપાદકશ્રુતિનું પણ સ્વારસ્ય સદાનન્દ દુઃખમાત્રહર્તા
ઐશ્વર્યાદિસમ્પન્ન આપમાં વિદ્યમાન પરમાનન્દસાગરની નિયામિકા જે કથા તે કથાનિષ્ઠ રસમાં
જ થઈ રહે છે. (૮)

ત્વદનુપથકુલાયમિદમાત્મસુહૃત્પ્રિયવચ્

ચરતિ તથોન્મુખ ત્વયિ હિતે પ્રિય આત્મનિ ચ ।

ન વત રમન્ત્યહો અસદુપાસનયાત્મહનો

યદનુશયા ભ્રમન્ત્યુરુભયે કુશરીરભૃતઃ ॥ ૧ ॥

અસત્સજ્ઞો ન કર્તવ્યો ભક્તિમાર્ગસ્ય બાધકઃ ।

દેહે હ્યનુગુણે કૃષ્ણે નેન્દ્રિયાણાં પ્રિયં ચરેત્ ॥૧ ॥

આ કુલાય ત્વદનુપથ આત્મસુહૃત્પ્રિયવત્ ચરે છે તથા હિત પ્રિય અને આત્મા આપ ઉન્મુખ
સને પ્રિય આત્મામાં જે રમણ કરતા નથી તેઓ અહો અસદુપાસનાએ આત્મહા છે, જે અસદુ-
પાસનામાં અનુશયવાન ઉરભયમાં કુશરીરભૃત્ ભ્રમણ કરે છે. ૯.

મક્ષિમાર્ગનો આધક અસત્સજ્ઞ કર્તવ્ય નથી, દેહ અને કૃષ્ણ પણ અનુગુણ સતે ઇન્દ્રિયોનું પ્રિય ચરતું નહિ. ૯.

જેમ પક્ષીઓને કુલાય-નીડ-હોય છે તેમ જીવને કુલાયરૂપ આ શરીર છે, કિંગ્-ચ આ શરીર, પણ ત્વદનુપથ છે, આપને અનુગુણ છે, સેવકરૂપસર્વેન્દ્રિયયુક્ત બલવિવેકાદિયુક્ત છે, તેથી ઇન્દ્રિયવત્ત્વ જ સેવામાં અધિકારી-વિશેષણ-છે, તાદૃશ ત્વદનુપથ શરીરમાં જે અહન્તામમતા દેહ હોય ત્યારે તો જીવ તે શરીરને ભગવદર્થ આપત ન પણ કરે, પરંતુ આ શરીર તો કુલાયમાત્ર છે, જેમ પક્ષ સમાગત થયે પક્ષીઓ પણ કુલાયમાં સ્થિતિ કરતા નથી તેમ આ શરીર પુત્રાદિથી ભિન્ન છે કુલાય-વત્ કેવલ ગૃહરૂપ છે તત્ર ઇન્દ્રિયાદિથી પણ શરીર ભિન્ન છે એમ વિવેક પ્રાપ્ત કરીને શરીર સર્વદા કુલાયવત્ ત્યક્તવ્ય જ છે એમ જનાતાં તત્ર અહન્તામમતાની દૃઢતાનો અવકાશ જ નથી. તત્ર પણ આ દેહ આત્મવત્ સુહૃદ્વત્ અને પ્રિયવત્ ચરે છે, જેમ આત્મા સ્વાધીન હોય છે તેમ આત્મવત્ શરીર પણ સ્વાધીન છે, સ્ત્રીદેહવત્ વા સેવકદેહવત્ આ શરીર પરાધીન નથી, તથાપિ આત્મવત્ ચરતું પણ શરીર જે ધર્મકાર્યમાં અસહિયુક્ત હોય તો પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ, પરંતુ આ શરીર તો સુહૃદ્વત્-મિત્રવત્-આચરે છે, જેમ મિત્ર આપણું હિત જ કરે છે તેમ આ ધર્મ-કાર્યાદિસમર્થ શરીર પણ જીવનું હિત જ ચરે છે, કિંગ્-ચ આ શરીર પ્રિયવત્ ચરે છે, જેમ પ્રિય સ્નેહવિષય હોય છે તેમ આ શરીર પ્રિયવત્ સ્નેહમાત્ર ચરે છે, જીવનું સ્તિગ્ધમાત્ર આચરે છે, મહાપાતક-યુક્તવત્ આ શરીર દ્વિષ્ટ-દ્રેષ-ચરતું નથી તેમ જ ચણ્ડાલાદિદેહવત્ આ શરીર જીવને મનોપ્રીડા પણ ચરતું નથી, પ્રિયવત્ ચરતું આ શરીર કોષ્ટ પણ અંશે જીવમાં ત્રપાને ઉત્પન્ન કરતું નથી, તત્ર પણ હિત પ્રિય અને આત્મા એવા આપ ઉન્મુખ છો, સ્વસેવાર્થ બ્રાહ્મણાદિદેહદાને આપ સમ્મુખ જ છો, સ્વ-સેવાર્થ બ્રાહ્મણાદિદેહને ઉત્પાદીને મત્સેવા ક્યારે કરશે એમ આપ ઉન્મુખ છો, કિંગ્-ચ આપ હિતકારી છો, જ્યારે પ્રમાદથી તે દેહનું કાંઈ પણ વિદ્વાતક પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપ તેનું પાલન કરો છો એ સુહૃદ્વત્ છે, કિંગ્-ચ, આપ પ્રિય છો, પ્રીતિવિષય છો, એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા પણ છો, બહિઃપ્રિયકાર્ય-કર્તા કોષ્ટક ભિન્ન પણ થાય, પરંતુ આપ તો આત્મા હોવાથી જીવનું અન્તઃપ્રિયકાર્ય કર્યા જ કરો છો, તેથી જેદનો-શ્રમનો-પણ અવકાશ નથી, અથવા આપ આ દેહના આત્મા છો, અને આત્મા તો સર્વને જ આવશ્યક છે, આત્માના અભાવમાં કોષ્ટએ કાંઈ પણ શક્ય નથી. આ પ્રકારે એમના સાધન શરીર અને સેવ્ય આપ અનુગુણ સતે પણ જેઓ પ્રિય આત્મામાં રમણ કરતા નથી, સર્વાત્મભાવે આપની સેવના કરતા નથી, તત્ર હેતુ અસદ્ગતિ ઉપાસના છે, અસદ્ગતિ ઉપાસનાએ દુષ્ટસજ્ઞથી તેઓ આપનું ભજન કરતા નથી, 'ઉપાસના'પદે બાહ્ય હ્રુદ્દેવતાનો પરિચય થાય છે, તે બાહ્ય હ્રુદ્દેવતાનો સકૃન્માત્ર પણ સજ્ઞ થતાં અનન્યતાબ્રંશ થતાં ભગવદ્ભજન નષ્ટ થઈ જાય છે, અસદુપાસનાએ દુષ્ટસજ્ઞથી જેઓ આપનું ભજન કરતા નથી તેઓ શરીરસામગ્રી અને સેવ્ય આપ એમ ઉભયે પણ અનુકૂલ સતે કેવલ આત્મહા છે, આત્મઘાતી છે, સર્વ અનુકૂલ સતે પણ પૂર્વ-કૃત પાપથી સર્વપુરુષાર્થનાશક અસત્સજ્ઞ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી અન્તે તેઓ આત્મહા થાય છે, અથવા અસત્-દુષ્ટ-ઇન્દ્રિયોની જ ઉપાસનાએ તેઓ આત્મહા થાય છે, જેમાં-જે અસદુપાસનામાં વા જે અસત્સજ્ઞમાં-અનુશયે-અન્તઃકરણવાસનાએ-યુક્ત તે આત્મહા ઉરુભય સંસારમાં કુશરીરને પ્રાપ્તિને અનેક જન્મમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે પરંતુ કદાચિત્ પણ સુખલેશને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અહો આશ્ચર્ય ! અતપદ્ધ જેદવાચક છે, સકલસેન્દ્રિયસામર્થ્યયુક્ત ભગવદ્દિક્ષમૈપયિક સર્વાનુગુણ શરીર પ્રાપ્ત કરીને અને સર્વાત્મતાએ આપ ઉન્મુખ પણ સતે જે આપમાં રમણ કરતા

નથી--સેવાધાસક્રિત કરતા નથી--તેઓ મોક્ષાનુપગોગિ મુહુર્મુહુઃ જન્મમરણસ્વભાવરૂપ કુશરીરને ધરીને વર્તમાન સતા ઉરુભય--મહર્મ્યયુકત--સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યો કરે છે, તેથી અમે શ્રુતિઓ ખિન્ન છીએ. એ પ્રકારે ભગવદ્ભજન જ જીવનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ નિરૂપણ કરીને ભગવત્સેવનામાં પ્રતિબંધક હેય અસદુપાસનાના ત્યાગનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિનું પણ સ્વાસ્થ્ય આપની સેવાસિદ્ધિમાં જ થઈ રહે છે એમ સિદ્ધ કર્યું. (૯)

નિભૃતમરુન્મનોક્ષદ્વયોગયુજો હૃદિ યન્

મુનય ઉપાસતે તદરયોપિ યયુઃ સ્મરણાત્ ।

સ્ત્રિય ઉરગેન્દ્રભોગભુજદણ્ડવિષક્તધિયો

વયમપિ તે સમાઃ સમદ્વશોદ્ધિસરોજસુધાઃ ॥ ૧૦ ॥

સર્વ એવ હરેર્ભક્તાસ્તુલ્યા યાન્ મન્યતે હરિઃ ।

અતઃ કૃષ્ણો યથાત્મીયાન્ મન્યતે ભજનં તથા ॥ ૧૦ ॥

નિભૃતમરુન્મનોક્ષ દ્વયોગયુજ મુનિઓ હૃદયમાં જેને ઉપાસે છે તેને જ સ્મરણથી આપના અરિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉરગેન્દ્રભોગભુજદણ્ડવિષક્તધી સ્ત્રીઓ તેમ જ અમે પણ પ્રાપ્ત થઈએ છીએ, કારણ કે અર્ઘ્વિસરોજસુધા તેઓ આપના હોવાથી સમદક્ષ આપને તો સમ જ છે. ૧૦, જેમને હરિ માને તે સર્વ જ હરિના ભક્ત તુલ્ય છે, તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે ભજન આવશ્યક છે. ૧૦.

પ્રાણાયામે મરુતને--વાયુને--પ્રત્યાહારે મનને અને ધ્યાને અક્ષને--ઇન્દ્રિયોને--જેમણે નિતરામ્ ભર્યા છે એવા નિભૃતમરુન્મનોક્ષદ્વયોગયુજ--દ્વયોગને યોગતા-યોગે કરીને નિરન્તર ભગવચ્ચિન્તક મુનિઓ મર્યાદામાર્ગે હૃદયમાં માનસપૂર્વકે ભગવાનને ઉપાસે છે, ભગવાનમાં મન દૃઢ સ્થાપે છે, તે જ ભગવત્સ્વરૂપને તેમના અરિ--શિશુપાલાદિ--પણ પુષ્ટિમાર્ગે સ્મરણથી પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વાત્મના યત્ન જ મન નિવિષ્ટ થાય છે તે જ સ્વરૂપને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિહિતની અને નિષિદ્ધની પણ તુલ્યા જ ગતિ કથીને ભગવાનમાં પ્રમેયબલ જ મુખ્ય છે નહિ કે પ્રમાણબલ પણ એમ સૂચિત કર્યું. આ ઉભયની તો અન્તર્મુખતા પણ છે, પરંતુ બહિર્મુખ પણ આપને જ પ્રાપ્ત થાય છે, ઉરગેન્દ્રના ભોગવત્-શેષના કાયતુલ્ય--આપના ભુજદણ્ડમાં--શ્રીહસ્તમાં--જેમની ધી-બુદ્ધિ--વિશેષે સક્ત--વિષક્ત--છે તાદૃશી અન્તર્બહિર્મુખગોપી અને સર્વાદરણીય અન્તર્મુખ અમે શ્રુતિઓ પણ તે જ ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. એ પ્રકારે આપના પુરુષો અને આપની સ્ત્રીઓ--જેમને આપ પ્રાપ્ત થાઓ છો તે સર્વે જ--આપને તો સમ--સમાન--છે, કારણ કે આપ ભગવાન સમદક્ષ છો, સર્વે જ સ્વક્રીયોને સમત્વે માનો છો, કારણ કે તેઓ સર્વ પણ આપના જ અર્ઘ્વિસરોજનું સુખું ધારણ કરે છે. મુનિઓનું ચરણધારણ રપટ જ છે, દેવીઓને તો મારણાર્થ આપ સમાગમો છો એ ભાવનાએ ચરણદર્શન જ દૃઢ થાય છે, કારણ કે સમાગમન જ તેમનું ભાવનીય છે, અભિસારપ્રેમુ ગોપિકાઓનું પણ ભાવનીય ચરણસમાગમન જ છે, અને 'સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ'--વાક્યોક્ત પ્રકારે અમે શ્રુતિઓ પણ આપના પદસરોજનું જ સુંદર ધારણ કરીએ છીએ. આ પ્રકારે સર્વ ભજનપ્રકારપ્રતિપાદકશ્રુતિઓનું પણ પર્યાવસાન આપમાં જ સિદ્ધ થઈ રહે છે. (૧૦)

ક ઇહ નુ વેદ વતાવરજન્મલયોગ્રસરં
 યત ઉદગાદ્યર્થિમનુ દેવગણા ઉભયે ।
 તર્હિ ન સન્ન ચાસદુભયં ન ચ કાલજવઃ
 કિમપિ ન તત્ર શાસ્ત્રમવકૃષ્ય શયીત યદા ॥ ૧૧ ॥
 જ્ઞાનમાર્ગો ભ્રાન્તિમૂલસ્તતઃકૃષ્ણં ભજેદ્ બુધઃ ।
 પ્રવર્તકં જ્ઞાનકાણ્ડં ચિત્તશુદ્ધયૈ યતો ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

જેમાંથી ઋષિ બ્રહ્માનો અને તે બ્રહ્માથી પછી ઉભય દેવગણનો ઉદ્દગમ થયો તેવા અગ્રસરને ઇહ યત કયો અવરજન્મલય વેદી શકે ? જ્યારે અવકર્ષાને શયન કરે છે ત્યારે તો તત્ર નથી હોતું સત્, નથી હોતું અસત્, નથી હોતું ઉભય, નથી હોતો કાલજવ, કે નથી હોતું શાસ્ત્ર પણ. ૧૧. જ્ઞાનમાર્ગ બ્રાન્તિમૂલ છે તેથી બુદ્ધે કૃષ્ણને ભજવા, કે જેથી પ્રવર્તક જ્ઞાનકાણ્ડ ચિત્તશુદ્ધય થાય. ૧૧.

ઇહ આ સંસારમાં યત કોણુ ભગવાનને જાને છે ? અમે પણ જાનતાં નથી, ભગવાન સર્વ પ્રમાણથી અગ્રસર છે, સર્વ પ્રમાણથી પૂર્વે જ ભગવાન તો સિદ્ધ છે, અને તેમનો જ્ઞાતા તો અવરજન્મલય છે, જ્ઞાતાનું જન્મ અને લય તો ભગવાનથી પશ્ચાત્ છે, જ્ઞાતા તો મધ્યમ અવસ્થામાં જન્મે અને લીન થયો, ભગવાન પ્રથમતઃ સૃષ્ટિ ઉત્પાદીને તિરોહિત થઈ ગયા, મધ્યે સૃષ્ટિમાં જીવો ઉત્પન્ન થયા અને પશ્ચાત્ પ્રલયાર્થે ભગવાનમાં જ સમાયાન કરશે. જે જ્ઞાતા પ્રથમતઃ જ સ્થિત હોય અને પ્રલયપર્યન્ત સ્થિતિ કરે ત્યારે તો વ્યવધાયક સૃષ્ટિ અન્તરા ન હોવાથી તે જ્ઞાતાને ભગવાનનું જ્ઞાન સમ્ભવે પણ, પરંતુ ભગવાન છે સર્વ પ્રમાણથી અગ્રસર, અને જ્ઞાતા તો છે અવરજન્મલય, તેથી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કોઇ પણ જીવ ભગવાનને જાનવાને સમર્થ નથી. ભગવાનમાંથી જ ઋષિનો-દ્રષ્ટા બ્રહ્માનો-ઉદ્દગમ થયો, અને ઉભયે દેવગણ પણ બ્રહ્માથી પછી ઉત્પન્ન થયા, તેથી ઇહ સંસારમાં યત કયો અવરજન્મલય જ્ઞાતા સર્વતઃ અગ્રસર ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે ? કોઇ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી એ જ ખેદ. પ્રલયાનન્તર તો વ્યવધાયિક સૃષ્ટિ નથી તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન ત્યારે કેમ ન થઈ શકે એમ પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે જ્યારે સર્વને જ અવકર્ષાને ભગવાન શયન કરે છે ત્યારે તો સત્-કાર્ય-અસત્-કારણ-ઉભય-સદસત્ મન-કાલજવ-કાલવેગ-અને કોઇ પણ શાસ્ત્ર-વેદપુરાણાદિશાસ્ત્ર-હોતું નથી, સર્વનો જ અવકર્ષ કરીને જ્યારે ભગવાન શયન કરે છે ત્યારે તો જ્ઞાનમાં અપેક્ષિત કોઇ પણ સામગ્રી જ પ્રથમતઃ નથી, ત્યારે તો કોઇ પણ સત્ તત્ર નથી, જે કોઇ પણ સત્નું સત્ત્વ તત્ર તદા હોય તો જ્ઞાતાનું પણ તત્ર તદા અસ્તિત્વ સમ્ભવે. જ્ઞાતાના જ અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કોને થઈ શકે ? પ્રલયથી પછી અસત્ પણ નથી, જ્ઞાપક વા હેતુભૂત ઇન્દ્રિયાદિ કાર્ય પણ નથી, જ્ઞાપક વા હેતુભૂત ઇન્દ્રિયાદિ કાર્યના અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કયા સહકારે થઈ શકે ? તેમ ઉભય સદસત્ પણ નથી, ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વા વ્યાપાર પણ નથી, તેથી પ્રલયાનન્તર સન્નિકર્ષના અને વ્યાપારના અભાવમાં ભગવાનનું જ્ઞાન કયે પ્રકારે થઈ શકે ? અથવા ઉભને-સદસત્ને-પ્રાપ્ત કરે તે ઉભય વા સદસત્ મન, તાદૃશ સદસત્ મન પણ પ્રલયાનન્તર નથી, 'નાસદાસીન્ નો સદાસીત્' મન્ત્રવ્યાખ્યાનમાં તેમ જ અસિરહસ્યમાં નિરૂપિત સદ-

સત્ મનના અભાવમાં ભગવદ્જ્ઞાન કયે પ્રકારે સમ્ભવે? પ્રલયાનન્તર કાલજવ-કાલવેગ-પણુ હોતો નથી, માત્રાસ્વરહિનિયામક સત્ત્વગુણપ્રેરક કાલવેગ વા જ્ઞાનને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે કાલવેગ પણુ હોતો નથી, તેથી નિયામક પ્રેરક વા જ્ઞાનોત્પાદક કાલવેગના અભાવમાં ભગવદ્જ્ઞાન કયે પ્રકારે સમ્ભવે? પ્રલયથી અનન્તર વેદપુરાણાદિ શાસ્ત્ર પણુ હોતું નથી, તેથી સાધનશાસ્ત્રના અભાવમાં ત્યારે ભગવદ્જ્ઞાન કયી રીતેએ થઈ શકે? પ્રલયાનન્તર સત્ અસત્ સદસત્ કાલજવ અને શાસ્ત્ર સર્વને જ અવકર્ષાને ભગવાન્ શયન કરે છે, તેથી જ્ઞાત્રાદિ સર્વ જ જ્ઞાનસામગ્રીનો તદ્દા તત્ર અભાવ હોવાથી કાંઈને પણુ અપરોક્ષ ભગવદ્જ્ઞાન સમ્ભવતું નથી, કદાચિત્ ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તો તે તો કેવલ તાવન્માત્રનો જ્ઞાપક છે પરન્તુ તે કાંઈ અશેષ વિશેષનો બોધક નથી. અવતારમાં તો મર્યાદાવાદી ભગવાન્ના દેહને આનન્દમય માને છે પરન્તુ આત્મસાક્ષાત્કારને તો તે તાદૃશ માનતો નથી, ભગવદ્ભવ-પરિજ્ઞાન પણુ યોગજ્ઞધર્મજનિત હોવાથી સ્વમ્ભવતું છે, તેથી તે કાંઈ વસ્તુનિયામક થઈ શકતું નથી. પ્રમાણુનો સંવાદ તો નાનાવિધ અનુભવમાત્રથી છે, તે કાંઈ નિર્વિચિત્સિ જ્ઞાનને ઉપપાદતો નથી, તેથી પ્રાક્ સૃષ્ટિદશામાં અને અનન્તર પ્રલયદશામાં સર્વથા સર્વ જ જ્ઞાનસામગ્રીનો અભાવ હોવાથી ભગવાન્તો જ્ઞાતા કાંઈ પણુ નથી, જ્ઞાનની પ્રશંસા તો કેવલ પ્રવર્તિકા છે, યથાકથયિત્ ચિત્તશુદ્ધયર્થ જીવને પ્રવર્તવે છે કે તેથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તે શુદ્ધ જ જીવ ભગવદ્ભક્તિ કરે. આ પ્રકારે જ્ઞાન-પ્રશંસકશ્રુતિનું પણુ ઐદમ્પર્ય આપના ભગ્નમાં જ શુદ્ધિતઃ સસિદ્ધ થઈ રહે છે. (૧૧.)

જનિમસતઃ સતો મૃતિમૃતાત્મનિ યે ચ ભિદાં

વિપળમૃતં સ્મરન્ત્યુપદિશન્તિ ત આરુપિતૈઃ ।

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિ ભિદા યદબોધકૃતા

ત્વયિ ન તતઃ પરત્ર સ ભવેદવબોધરસે ॥ ૧૨ ॥

ધ્રાન્તિમૂલતયા સર્વસમયાનામયુક્તિઃ ।

ન તદ્વિરોધાત્ કૃષ્ણરૂપં પરં બ્રહ્મ ત્યજેદ્ બુધઃ ॥ ૧૨ ॥

અસત્ની જનિ સત્ની મૃતિ આત્મામાં ભિદા અને વિપણુને ઋત જેઓ સ્મરે છે તેઓ આરોપિને ઉપદિશે છે, કારણ કે પુમાન્ ત્રિગુણમય એ ભિદા અબોધકૃતા છે, તેથી તતઃ પરત્ર અવબોધરસ આપમાં તે ન હોય. ૧૨.

ધ્રાન્તિમૂલત્વે સર્વસમય અયુક્ત હોવાથી તે સર્વસમયના વિરોધથી બુધે કૃષ્ણાખ્ય પરબ્રહ્મને ત્યજતું નહિ. ૧૨.

ભગવદ્જ્ઞાનપ્રતિકૂલવાદી દ્વિવિધ છે, ૧. અર્ધવૈનાશિક ૨. સર્વવૈનાશિક. તત્ર પૂર્વાર્ધમાં અર્ધવૈનાશિકચતુષ્ટયતું નિરાકરણ શ્રુતિ કરે છે. ૧. નૈયાયિક ૨. વૈશેષિક ૩. મીમાંસક અને ૪. સાંખ્યૈકદેશી એમ અર્ધવૈનાશિકચતુષ્ટયના મતને હસતી શ્રુતિ નિરૂપે છે કે સત્કાર્યવાદમાં તો સત્ જ કાર્યનો આધાર છે, તથાપિ અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિક અસત્ જ ધટ્ટાદિની જનિ ઉત્પત્તિ-વદે છે, અસત્ કાર્ય જ પશ્ચાત્ જનને કરીને સત્ ધટ્ટાદિ થાય છે, આ પ્રકારનો નૈયાયિકવાદ અસંજ્ઞિત છે, કારણ કે સત્તા અને સમ્યક્ષ નિત્ય સતે ધટ્ટું અસત્ત્વ કેમ હોઈ શકે? સત્ત્વનો

અને અસત્ત્વનો તો પરસ્પર વિરોધ છે. અસત્ત્વનું ગતિત્વ અને તત્સમવાય પણ નૈયાયિક અડ્ડીકરતા નથી, કે જેથી કાલવ્યવસ્થાએ પણ સત્ત્વને અને અસત્ત્વને એમ ઉભયને ઘટ પ્રાપ્ત કરે, તેથી કાર્યના કેવલ અદર્શનમાત્રે ઘટાદિ કાર્યનું અસત્ત્વ વદતા નૈયાયિક ભ્રાન્ત જ છે. નૈયાયિકવાદ જો કોઈ પણ અંશે સત્ય હોય ત્યારે તો અસત્કાર્યવાદથી ભક્તિમાર્ગમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને સત્કાર્ય ભગવદ્કૃપાદિના નિત્યત્વે ભજનદ્વારા કૃપા પણ ન થઈ શકે. સત્કાર્ય ઇચ્છાદિના પણ નિત્યત્વથી ઇચ્છાએ ભગવદ્વતાર પણ ન થઈ શકે, અને પરમાનન્દના પણ સુખત્વે અનિત્યત્વથી ભગવાન પૂર્ણાનન્દ છે એમ પણ સિદ્ધ ન થઈ શકે, તેથી આ નૈયાયિકના મતનું નિરાકરણ કયું. વૈશેષિકાદિ તો સન્મૃતિવાદી છે, તેઓ સત્ત્વની મૃતિ-મરણ-વદે છે, સંજ્ઞાત સત્ જ છે, તથાપિ તે સત્ પણ સંજ્ઞાત મરે છે એમ તેઓ વદે છે, તેમ સતે સંજ્ઞાત જ દેવદત્તશબ્દવાચ્ય હોવાથી તાદૃશ સંજ્ઞાતની અગ્રે પરલોકચિન્તા કર્તવ્યા નથી એમ આ વૈશેષિકમતનું સ્વાસ્થ્ય છે. સર્વ જ વેદબાહ્યોને મુખ્ય આ સિદ્ધાન્ત છે. તાદૃશ જ તે ભૂતસ્ત્વભાવથી જ થયા કરે છે એમ તેઓ ભોગની તો વ્યવસ્થા કરી લે છે, આ પક્ષમાં તો જ્ઞાનભક્ત્યાદિ સર્વ જ માર્ગની તિલાપ કરવામાં આવે છે, તેથી એ મતનું પણ નિરાકરણ કર્તવ્ય છે, 'ઉક્કામન્ત' સ્થિત વાપિ' વાક્યથી ઇન્દ્રિયવર્ગે સહિત જ આત્મા સંજ્ઞાતમાંથી ઉત્ક્રમે છે, અને બ્રહ્મવિદો અનુભવ પણ તેમ જ છે, ગતિસ્મરણ પણ લોકમાં સમ્ભવે છે, અન્યથા તેમનો પણ અહિંસાદિ વિધિ વ્યર્થ થઈ જાય, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રમાણ હોવાથી તત્સંવાદિત્વે પણ તે મત વ્યર્થ થઈ જાય છે, શ્રુતિ તો 'અનન્ત' નામ કથીને નામરૂપને અન્તાભાવ-મરણભાવ-કથે છે, અને 'શબ્દ અર્થાશ્રય' છે એમ પણ શ્રવણ હોવાથી દેવદત્તશબ્દવાચ્ય અર્થ પણ નિત્યસિદ્ધ અથવા આધિદેવિક જ છે. દેહનું ઉપલક્ષ્યકત્વ જ છે, પરન્તુ વિશેષણત્વ નથી, આ સર્વ પૂર્વમીમાંસાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં કર્મનિર્ણયપ્રસ્તાવમાં ઉપપાદ્યું છે. અવસ્થાન્તરે પાકાદિ સાધન ઉત્પાદીને પુનઃ અન્યાવસ્થાપન્ન થઈને અન્યભોગ કરે છે એમ તત્ત્વ સિદ્ધ કયું છે, નામકરણ પણ શાસ્ત્રીયત્વહેતુથી તત્ત્વ આત્માનું જ છે, નહિ કે દેહસહિત આત્માનું, કારણ કે કેશાદિવત્ વા વસ્ત્રાદિવત્ દેહનો પણ સહભાવમાત્ર છે, આ સર્વ હેતુથી સદ્ આત્માની વા મુખ્ય સંજ્ઞાતની પરલોકાદિની અન્યથાનુપપત્તિએ સત્ત્વની મૃતિ-મરણ-ઘટની નથી, જો આ સન્મૃતિ-વૈશેષિક-વાદ કોઈ પણ અંશે સત્ય હોય તો પૂર્વોક્ત ન્યાયે ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. મીમાંસકાદિ આત્માનો-જીવન્મુક્ત-બેદાભેદ અડ્ડીકરે છે, અથવા આત્મામાં-યજ્ઞાદિરૂપ ઇશ્વરમાં-મિદાને-બેદને-સ્વીકારે છે, જેમ સતે એકેશ્વરપક્ષ સંજ્ઞાત થાય નહિ. અન્યથા એક જ ઇશ્વર જો હોય તો તે કર્તૃમકર્તૃ-મન્યથાકર્તૃસમર્થ હોઈને જીવોને વિપ્રમ ફલનું દાન કેમ કરે વા વિપ્રમ કર્મ તે ઇશ્વર કેમ કરાવે અને તેમ વિપ્રમ કર્મ કરાવતા તે એક ઇશ્વર વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યને પ્રાપ્ત કેમ ન થાય? તેથી કર્મોત્તિરિગ્ત ઇશ્વર જ, નથી, અને તે કર્મરૂપ પણ અનેક છે, તેથી પ્રતિનિયત કર્મ જ કરવું એમ આત્મબેદ-વાદી મીમાંસકાદિ માને છે, તેનું પણ તે મત નિરાકર્તવ્ય છે, અન્યથા એક ઇશ્વરના અભાવમાં પ્રણિધાન કાનું જ થાય? તેઓમાં-પ્રતિનિયત કર્મોમાં-ઇશ્વરત્વના આરોપથી જ તેમ-ફલદત્ત-તેઓ માને છે, કારણ કે તેઓ કર્મ કરે છે અને ફલને પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ તેઓ ફલદાતા ઇશ્વરનાં દર્શન કરી શકતા નથી, તેથી ફલ અન્યાધીન-દાત્રધીન-સતે અવશ્ય ફલદાતાની-ઇશ્વરની-અપેક્ષા છે, સાક્ષાદગત્ય રાજભિત્તિનિર્માણાદિમાં તેમ જ ફલદ દૃશ્યમાન થાય છે, જેમ પાક સ્વતઃ ઓદનને સાધે છે તેમ યાગ સ્વતઃ મંત્ર સ્વર્ગને સાધી દેતો નથી કે જેથી ઇશ્વરની અપેક્ષા ન રહે. કિંમ્બ-

તેમનો તો સ્વર્ગ પણ લોકાત્મક છે, અને તે બ્રહ્માણ્ડાધિપતિને જ અધીન છે, સુખનાં સાધન પણ તે જ ઈશ્વરને અધીન છે, અન્યથા તદ્દાની જ સ્વર્ગ કેમ ન થાય ? તેથી ઈશ્વર અવશ્ય અર્જીકર્તવ્ય છે, અને તેમ સતે મહારાજવત્ એક જ ઈશ્વરે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ રહેતાં પ્રતિનિયતેશ્વરકરૂપના ગારવદોષથી વ્યર્થ છે, જીવનો તો ભેદ અત્ર ઉદ્દિષ્ટ નથી એમ જણાય છે, કારણ કે 'આત્મનિ' એમ એકવચનપ્રયોગ છે અને પ્રકૃતમાં જીવભેદવિચાર ઉપયુક્ત પણ નથી, જીવભેદ પ્રત્યુત ભક્તિસાધક છે, તે કાંઈ ભક્તિમાં તેવો બાધક પણ નથી, અને ભક્તિમાં બાધક જીવભેદ તો બહુધા નિરાકર્યો છે અને નિરાકરાશે પણ. અન્ય સાહ્યકદેશી અને યોગીઓ કર્મફલને-વિષણુને-ઋત-સત્ય-અને તેથી નિત્ય માને છે, યોગે સાધિત અર્થ નિત્ય કથાય છે, અને વૈદિક નિત્યકર્મે અક્ષયાત્મા લોક પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમની માન્યતા છે, તે પક્ષમાં પણ તેમને ઈશ્વરનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે સ્વસાધ્ય નિત્ય વૈદિક કર્મે જ અક્ષયાત્મા લોકની સિદ્ધિ થઈ રહે છે. નિત્યકર્મફલવાદી સાહ્યકદેશિયોગીનું આ મત પણ નિરાકરણીય છે, કારણ કે પ્રશંસાવાચક શબ્દોમાં સત્યત્વારોપિકા યુદ્ધિએ જ તે પક્ષ સમ્ભવે, 'અપામ સોમમમૃતા અભૂમ' વાક્યમાં સોમની અને 'અક્ષય' હ આતુ-ર્માત્રયાજ્ઞનઃ સુકૃત' વાક્યમાં સુકૃતની પ્રશંસામાત્ર છે, તેવા પ્રશંસામાત્રવાચક શબ્દમાં સત્યત્વના આરોપે તાદૃશ સાહ્યકદેશયોગપક્ષ યુદ્ધિદોષતઃ સમ્ભવે છે, તેથી અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિકનો સન્મૃતિવાદી વૈશેષિકનો આત્મભેદવાદી મીમાંસકાદિનો અને નિત્યકર્મફલવાદી સાહ્યકદેશયોગીનો એમ ચારે અર્ધ-વૈનાશિકનો વાદ કેવલ બ્રાન્તિવાદ છે, કારણ કે તે સર્વે આરુપિતે-આરોપિત બ્રમે-કરીને જ તેમ સ્મરે છે-નિરૂપે છે, અને શિષ્યોને તેમ ઉપદિશે છે, તેથી આરોપિતે-પ્રશંસાવાચક શબ્દોમાં સત્ય-ત્વારોપિકા બ્રમયુદ્ધિએ-તે તે પક્ષનો ઉદ્ભવ થયાથી તેમના વાક્યાનુરોધે પૂર્વસિદ્ધ ભક્તિસિદ્ધાન્તમાં કાંઈ પણ દૂષણ આશંક્યું નહિ, આ પ્રકારે વૈનાશિકનિરાકરણ પૂર્વાર્ધે સમાપ્ત થયું, હવે સર્વ-વૈનાશિકનું નિરાકરણ. તત્ર પૂર્વપક્ષનો આ પ્રકાર છે, ભવદુક્તન્યાયે તો ત્યારે ભક્તિમાર્ગ પણ સર્જત નથી, કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં સેવ્ય વિષણુ શિવ વા બ્રહ્મા હોય છે, અને ભક્તિમાર્ગસેવ્ય આ વિષણુવાદિ તો ગુણાભિમાની પ્રતિનિયતમાત્રકાયકર્તા હોવાથી સ્વભક્તાર્થે પણ સ્વાધીનમાત્ર જ કાર્ય કરી શકે છે અને તેથી આ ત્રિગુણમય પુમાન્ પુરુષ-બ્રહ્માણ્ડાભિમાની નારાયણ-સન્ત્વરજસ્તમોગુણે કરીને વા ઉપાધિભેદથી જીવે કરીને સ્થિત્યાદિક પ્રતિનિયતકાર્યમાત્ર કરે છે, તેથી અલ્પદાતૃત્વથી અને ગુણમયત્વથી ભક્તિમાર્ગે પણ શુ ? અને ગુણમયત્વથી તે નારાયણ પુરુષ પણ તિરોહિતાનન્દ છે, તેથી તે પણ રાજસેવકવત્ અન્યોપધાવનને અપેક્ષે છે, અને પુરાણમાં તથા લોકમાં દેખાય છે પણ તે જ પ્રકારે, એમ સ્માર્તનું મત છે. આ પ્રકારનું સ્માર્ત મત પણ નિરાકર્તવ્ય જ છે, અન્યથા પૂર્વોક્ત ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ રહે નહિ, અસિદ્ધ થઈ જાય. ભજનીયમાં પૂર્વપક્ષીએ જે મિદા-ભેદ-કથી તે પણ અખોવકૃતા છે, ભગવત્સ્વરૂપાજ્ઞાનથી થઈ છે, સ્મ-પ્રસિદ્ધ્યા-આર્ત-દુઃખી-તે સ્માર્ત, એ પ્રકારના સ્માર્તશબ્દવાચ્ય વાદીઓ જેને નારાયણ વદે છે, તે તો સાત્ત્વિકા ભગવદ્ભૂતિ છે, ભક્તિમાર્ગે પ્રતિપાદ્ય ભગવાન્ તો કાંઈ તાવન્માત્ર નથી, તે તો સાક્ષાદ જ પુરુષોત્તમ છે એમ બહુધા નિરૂપ્યું છે. આ પુરુષોત્તમપક્ષમાં પણ જે અજ્ઞાન મૂલભૂતનું-મૂલસ્વરૂપસંબદ્ધ-જ હોય ત્યારે તો પૂર્વોક્ત દોષ તદ્વસ્થ જ રહે, અને તેથી જ કોઈક સર્વવૈનાશિક વાદી તો મૂલભૂત જ બ્રહ્મને અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય પણ વદે છે, આશ્રયત્વવિષયત્વભાગિની નિર્વિભાગચિત્તિ જ વેવલા છે, અને પૂર્વસિદ્ધ તમોગુણનો આશ્રય અને ગોચર પણ કોઈ પણ પશ્ચિમ-પાશ્ચાત્ય પદાર્થ-અર્થ શકતો નથી એમ તે સર્વવૈનાશિકવાદીની કરૂપનાં છે, આ પણ પક્ષનું નિરાકરણ કર્તવ્ય

છે, અન્યથા ભક્તિમાર્ગ પરમાર્થપર્યવસાયી ન થતાં કેવલ વ્યવહારમાત્રપર્યવસાયી થાય, તેથી શ્રુતિ અજ્ઞાનનો નિષેધ કરતાં કહે છે કે આપ પુરુષોત્તમમાં તે અબોધ-અજ્ઞાનરૂપ અવબોધ-કોષ પણ પ્રકારે પ્રવર્તતો નથી, કારણકે આપ તો તતઃ-અબોધતઃ-તાદૃશ અવબોધતઃ-પરત્ર અને અવબોધરસ છે, ‘આદિત્ય’ શ્રુતિમસઃપરસ્તાત્ ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ’ ‘સત્ય’ જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિથી આપ સ્વપ્રકાશ અને ચિદાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થઈ જતાં શ્રુતિસહસ્રે આપમાં અજ્ઞાનનો સમ્બન્ધ પણ નિરાકૃત જ છે, અને અવબોધનો-જ્ઞાનનો-પણ જે પરમાનુભવરૂપરસ તે જ આપનો આત્મા-સ્વરૂપ-છે. આ પ્રકારે અર્ધવૈનાશિક મતાન્તરમાત્ર કેવલ બ્રાન્તિમૂલક છે, અને ભગવન્માર્ગ તો સર્વદા સર્વથા નિર્દુષ્ટ જ છે, તેથી પૂર્વસિદ્ધ નિર્દુષ્ટ ભગવન્માર્ગે ભગવાન્ સેવ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું જે વાદીઓ ભગવદ્ભજન નહિ સહીને અન્યથા શાસ્ત્ર વદે છે તે સર્વનું અર્ધવૈનાશિક અને સર્વવૈનાશિક મત બ્રાન્તિમૂલકત્વે અયુક્તિતઃ સર્વથા ઉપેક્ષ્ય જ છે તેથી તત્કૃત વિરોધને પણ અક્રિગ્નિ-અત્કરમાત્ર માનીને પૂર્વોક્ત શ્રુતિસિદ્ધ જ મહામંજૂલ ભગવન્માર્ગે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ સેવનીય છે એમ શ્રીત સિદ્ધાન્તનો પ્રકાશ અત્ર વકત્રી શ્રુતિએ આ પ્રકારે કર્યો. (૧૨)

સદિવં મનસ્ત્રિવૃત્ત ત્વયિ વિભાત્યસદામનુજા

સદભિમૃશન્ત્યશેષમિદમાત્મતયાત્મવિદઃ ।

ન હિ વિકૃતિં ત્યજન્તિ કનકસ્ય તદાત્મતયા

સ્વકૃતમનુપ્રવિષ્ટમિદમાત્મતયાવસિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જીવાનાં બ્રહ્મરૂપત્વાદ્ દોષા અપિ ચ માનસાઃ ।

જગચ્ચ સકલં બ્રહ્મ તતો દોષઃ કથં હરૌ ॥ ૧૩ ॥

ત્રિવૃત્ત અસત્ આમનુજ મન આપમાં વિશેષતઃ સદત્ પ્રકાશે છે, આત્મવિદ્ આ અશેષ જગત્તે આત્મતાએ સત્ અભિમર્શે છે, કારણ કે (કનકથી) કનકની વિકૃતિને તદાત્માએ ત્યજતા નથી, સ્વકૃત અને સ્વાનુપ્રવિષ્ટ આ સર્વ આત્મતાએ અવસિત છે. ૧૩.

જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી દોષ પણ માનસ છે અને સકલ જગત્ બ્રહ્મ છે તો હરિમાં દોષ કયે પ્રકારે ? ૧૩.

ભગવન્માહાત્મ્યાર્થ જગત્કર્તૃત્વસર્વાશ્રયત્વાદિ ધર્મનો અક્રીકાર કરતાં જગદાશ્રયત્વજગદુપાદાન-ત્વથી જગત્સમ્બન્ધિદોષસમૂહનો અને જીવના ભગવત્ત્વથી તર્જીત કામક્રોધાદિ સર્વ દેષનો એમ મુખ્યતઃ દોષદ્વયનો પણ પ્રસંગ આપ ભગવાનમાં પ્રાપ્ત થતો નથી, જીવભાવમાં જે જે દૂષણ પ્રાપ્ત થાય તે તે દોષ તો મનના જ છે, કાંઈ જીવના નથી, અને તે મન તો અસત્ જ છે, કારણ કે તેનું વિશેષતઃ નિરૂપણ જ થઈ શકતું નથી. યદ્યપિ ‘નાસદાસીન્ નો સદાસીત્’ શ્રુતિમાં મનનું રૂપ તાદૃશ સદસદાત્મક કથ્યું છે, તથાપિ તત્ર પણ મનનું અસત્ત્વ સદ્ભ જ છે અને સત્ત્વ તો ‘જાયતે’ શ્રુતિતઃ આગતુકમાત્ર છે, તેથી અત્ર ‘સદિવં’ એમ સત્ત્વી ઉપમામાત્ર મનને આપી, શ્રુતિમાં સદસત્ત્વે પણ સ્થાપિત મન વસ્તુતઃ અસત્ છે, ઉપમાએ જ સદત્ છે, તે મન ઉભયાત્મક સદસત્ છે, કારણ કે તે ત્રિવૃત્ત-ચુલુચયવેષ્ટિત-છે, તત્ર સત્ત્વાંશે વેષ્ટિત મન સત્ છે, અને રજોતમેંશે વેષ્ટિત મન અસત્ છે, તેથી એતાદૃશ ત્રિવૃત્ત

મનનો પ્રકાશ જીવના સમ્યન્ધથી નથી, કિન્તુ આપના જ સમ્યન્ધથી છે, તેથી તે મન આપમાં-
 આપના જ પ્રકાશમાં-પ્રકાશે છે, 'મનસો વશે સર્વમિદં' બહુવ નાન્યસ્ય મનો વશમન્વિધાય બીજોપિ
 દેવઃ સહસઃ સહીયાન્ શ્રુતિ મનનું જે માહાત્મ્ય કયે છે તે પણ માહાત્મ્ય જીવાશ્રિત મનમાં યુક્ત
 નથી, પરન્તુ ભગવદ્દાશ્રિત જ મનમાં તે માહાત્મ્ય યુક્ત છે ભગવદ્દાશ્રયત્વે જ મનનું માહાત્મ્ય
 શ્રુતિસિદ્ધ હોય તથાપિ કામક્રોધદોષસમ્યન્ધ તો આશ્રિત મનઃસમ્યન્ધે પણ આશ્રય ભગવાનમાં
 પ્રાપ્ત થાય એમ પણ આશંકા ન કરવી, કારણ કે મનુષ્યપર્યન્ત જ પરિભ્રમણમાં તે મનનો તાદૃશ
 દ્વાપરવભાવ છે, તૃણુસ્તમ્યથી આરમ્ભીને મહત્ત્વપર્યન્ત જે જે જીવગણ છે, તત્ર મનુષ્ય મધ્યસ્થ
 છે, અને મન તો સર્વ જ જીવગણને અર્થે ભગવાને નિયોજ્યું છે, તેથી મન સર્વત્ર પરિભ્રમે છે,
 બ્રહ્મતૃણુસ્તમ્યથી આરમ્ભીને મનુષ્યપર્યન્ત ભ્રમત્ અસત્ ત્રિવૃત્ મન આપમાં સર્વત્ર પ્રકાશે છે.
 જેમ તે મનનું પરિભ્રમણ સમ્ભવે છે તેમ તેના અંશભેદની વા સામર્થ્યની પણ કલ્પના
 કરી લેની, કારણ કે ઉત્પત્તિપ્રસંગમાં મન એક જ છે એમ પ્રતિપાદન થયું છે. આથી મનુષ્યપર્યન્ત જ
 પરિભ્રમણ યાવત્ કરે છે તાવત્ જ તે અસત્ મન સદત્ પણ પ્રતિભાસે છે અગ્ને તો કવચિત્
 સદત્ પરન્તુ બાહ્યે અસદત્ જ ભાસે છે, તેથી કામાદિદોષ મનોમૂલક જ હોવાથી અને મનનું
 સત્ત્વ પણ સ્વાભાવિક ન હોવાથી તાદૃશ મનોદોષે આપ ભગવાનમાં કામક્રોધાદિદોષપ્રસંગ સર્વથા
 પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. નાના પ્રકારે બ્રાન્ત દૃષ્ટિએ ભાસમાન પણ આ અશેષ સર્વ જગત્ આત્મતાએ
 બ્રહ્મતાએ-જ સત્ છે એમ અત્યન્ત પ્રમાણભૂત આત્મવિદ્ પુરુષો અભિમર્શ છે, સર્વ જ બ્રહ્મ
 છે એમ તે આત્મવિદ્ જાને છે, તેથી આપમાં જગત્સમ્યન્ધી દોષનો અને મનસ્સમ્યન્ધી દોષનો પણ
 પ્રસંગ પરિહૃત થઈ ગયો, જેમ ઐન્દ્રગણિકનું અન્યથાપ્રદર્શનસામર્થ્ય તો ગુણુ છે, કાંઈ દોષ
 નથી, તેમ મનનું પણ કૌતુકાર્થત્વથી કામાદિભાસન પણ ગુણુ જ છે, વસ્તુતઃ તો તે મન પણ
 બ્રહ્મ જ છે એમ આત્મવિદ્ જાને છે, તેથી તે આત્મવિદ્નું સર્વ જ જ્ઞાન આત્મામાં જ પર્યવસે છે,
 તેથી આત્મા પરમાર્થતઃ સત્ય છે અને તે આત્મા જ જો સર્વ છે ત્યારે તો અસત્યતા પણ કેમ
 આશંકાય ? અત્ર યુક્તિ પણ છે. કનકાર્થી વણિક્ કનકની કુણ્ડલાદિકવિકૃતિને ત્યજતો નથી, પરન્તુ
 તદ્દાત્મતાએ-કનકાત્માએ-જ તે વિકૃતિનું પણ ગ્રહણ જ કરે છે, દૃષ્ટાન્તમાં કનક ઉપાદાન છે અને કુણ્ડલાદિ
 વિકૃતિ મધ્યમાં દ્રવ્યાન્તરે આપૂરિત છે તેથી કુણ્ડલાદિ કનકવિકૃતિનું ગ્રહણ કનકત્વે થાય તે
 યુક્ત છે, પરન્તુ દાષ્ટાન્તિકમાં જગદ્ જડોપાદાનક છે અને તે જડોપાદાનક જગદ્ જીવસામગ્રીએ
 પૂરિત છે તેથી જગત્ કયે પ્રકારે ભગવાન એમ પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે 'સ
 આત્માનં સ્વયમકુરુત' શ્રુતિએ જગત્ને સ્વે-ભગવાને-જ કયું છે તેથી તે આત્મોપાદાનક છે,
 જડોપાદાનક નથી, અને 'તત્ સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' શ્રુતિતઃ જગત્ સ્વે-ભગવાને-જ અનુપ્રવિષ્ટ
 પણ છે, તેથી આત્મોપાદાનક આત્માનુપ્રવિષ્ટ જગદ્ અને જગત્માં સ્થિત સામગ્રીમાત્ર પણ ભગવાન જ
 છે, જેમ કનકાર્થી વણિક્ કનકની કુણ્ડલાદિ વિકૃતિને કનકાત્મતાએ જો ગ્રહે છે, નહિ કે ત્યજે છે,
 તેમ સ્વે-ભગવાને-કૃત અને સર્જનાનન્તર પણ ભગવાને જ અનુપ્રવિષ્ટ આ સર્વ જગદ્ આત્મ-
 તાએ-બ્રહ્મતાએ-જ અવસિત-નિર્ધારિત છે, એમ આ સર્વ જગદ્ આત્મતાએ જ પર્યવ-
 સિત છે, તેથી સર્વ જ બ્રહ્મ હોવાથી કોનો દોષ કયાં હોય ? દોષનું દોષત્વ પણ મતાન્તરમાં જ
 છે, બ્રહ્મવાદમાં તો વસ્તુતઃ સર્વ જ બ્રહ્મ છે, તેથી માનસ દોષનું પણ બ્રહ્મત્વ જ છે, અને તેથી
 બ્રહ્મવાદમાં તો સર્વ જ અવિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે જગજ્જીવસમ્યન્ધથી પરસ્પરપણુ દૂષણનો
 આરોપ આપ ભગવાનમાં કરવામાં આવે નોએ અમારું પર્યવસાન તો આત્મચિદ્તા અનુભવની
 સમ્ભતિએ આપની નિર્દોષતામાં જ થઈ રહે છે. (૧૩)

તવ પરિ યે ચરન્ત્યશ્વિલસત્ત્વનિકેતતયા

ત ઉત પદાક્રમન્ત્યવગણ્ય શિરો નિર્ઋતેઃ ।

પરિવયસે પશૂનિવ ગિરા વિબુધાનપિ તાં—

સ્ત્વયિ કૃતસૌહદાઃ શ્વલુ પુનન્તિ ન યે વિમુખાઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વથા સર્વતઃ શુદ્ધા ભક્તા એવ ન ચાપરે ।

અતઃ શુદ્ધિમમીપ્સદ્ધિઃ સેવ્યા ભક્તા ન ચાપરે ॥ ૧૪ ॥

આપને-વા આપના સમ્મન્દ કોઈ પણ પદાર્થને-અખિલસત્ત્વસ્થાનત્વે જેઓ પરિચરે છે તેઓ જ નિર્ઋતિના પણ શિરને અવગણીને પદે આક્રમે છે. તે વિષુદ્ધિને પણ પશુવત્ આપ ગિરા-વાણીએ-બાંધો છો, આપમાં કૃતસૌહદા અરે પવિત્ર કરે છે, જેઓ વિમુખ છે તેઓ પવિત્ર કરતા નથી. ૧૪, સર્વથા સર્વતઃ શુદ્ધ ભક્ત જ છે, અપર કોઈ પણ નથી, તેથી શુદ્ધિના અભીપ્સુઓએ ભક્ત જ સેવ્ય છે, અપર કોઈ પણ સેવ્ય નથી. ૧૪.

આપને જે પરિચરે છે વા આપના સમ્મન્દ કોઈ પણ પદાર્થને જેઓ પરિચરે છે તેઓ જ નિર્ઋતિનું-મૃત્યુનું-શિર પદે આક્રમે છે, અને તે આક્રમણ પણ તેઓ અજ્ઞાનથી કરતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક જ અવગણીને કરે છે. આથી ભગવત્કૃત જ્ઞાન તો દૂર રહ્યું પરંતુ સેવામાત્રે પણ મૃત્યુનો જય થાય છે એમ કથન થયું. દુઃખહાનિ અને સુખાવાપ્તિ એ બંને તો સર્વને જ અભીષ્ટ છે, તત્ત્વ ભગવાને જ કરીને સુખ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા કોઈ પણ પ્રકારે સુખ સિદ્ધ થતું નથી એમ નિરૂપણ તો પૂર્વે થઈ જ ગયું છે, તેથી દુઃખહાનિ પણ ભગવત્સેવાએ જ થાય છે અન્યથા પ્રકારાન્તરે દુઃખહાનિ થતી નથી એમ અત્ર નિરૂપાય છે. દુઃખનો અવધિ મૃત્યુ છે, તે મૃત્યુ કર્મનું-સારે પ્રાણીઓને દુઃખનું પ્રકર્ષે જ્ઞાન કરે છે, સર્વકર્મપેક્ષાએ પણ દુઃખજ્ઞતાની શિરોમર્દનરૂપ અવગ્તા મહાન્ અતિક્રમ છે, નિર્ઋતિ મન્ધન કરીને જ દુઃખપ્રદાન કરે છે, તે દુઃખ પણ એ પરિચારકનું તો ભગવદ્ ન જ થઈ જાય છે, તેથી તેમને તો દુઃખ જ ક્યાંથી હોય ? મૃત્યુના મૂર્ધાપરિ સ્પષ્ટ જ પદ્ધતિ-ધ્રુવસ્થાન-નિરૂપ્ય છે, જેઓ નિરન્તર સેવા કરે છે તેઓ સેવાર્થ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠમાં પણ અપેક્ષિત છે, દેહાન્તરાદિનિર્માણમાં કદાચિત્ સંસ્કારનાશ અને વિલમ્બ પણ થાય, તેથી તે જ શરીર-ને રહીને તેઓ દ્રુત-સત્ત્વ-સેવાર્થ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠ પ્રતિ ગમન કરે છે. ત્યારે મધ્યમાં પ્રતિબન્ધકત્વે મૃત્યુ ને આવે છે તો તે પ્રતિબન્ધક મૃત્યુને દેખીને પણ ત્યારે અભીત જ રહીને તે મૃત્યુની પણ અવ-ગણના કરીને આરોહનિશ્ચેષ્ટિપ્રાપ્ત તેના શિરનો ઉપયોગ કરીને તેના શિરનું આક્રમણ કરીને તેઓ ધ્રુવ વૈકુણ્ઠ પ્રતિ ગમન કરે છે. મહાસાહસો મૃત્યુનું શિર છે, અને તે મહાસાહસોનું પણ ભક્તકૃત કરણ એ જ મૃત્યુના શિરનું અધિરોહણ છે, આ તો થઈ આધિભૌતિક વ્યવસ્થા, આધ્યાત્મિકમાં તો દેહદૈહિકવૈદિકાદિ સર્વ જ ધર્મોને ઉલ્લંઘીને તે સર્વ જ ધર્મને વિરુદ્ધ પણ કરી દઈને પરિચારકો ભગવત્સેવા જ કરે છે, અખિલસત્ત્વનિકેતતાએ આપની જ પરિચર્યા કરે છે, તેથી અત્ર અહિર્મુખનો સેવાપ્રસન્ન નથી, અખિલસત્ત્વમાં-પ્રાણિમાત્રમાં-ભગવાનનું નિકેત-સ્થાન-છે, સર્વત્ર ભગવાન જ છે, એમ જાનીને જેઓ સર્વના અધિરોધે પરિચરે-સેવે-છે,

તે પરિચારકો મૃત્યુના શિરને આક્રમે છે, 'સર્વં તદ્વિષ્ણુમીક્ષધ્વમેવં વસ્તોપિતો હસૌ' વાક્યથી એવું અભિસત્ત્વનિકેતત્વે દર્શનમાત્ર પણ ભગવતોપહેતુ થાય છે. 'કુરુતેર્યાવિડમ્મનમ્' 'મસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ' ઇત્યાદિવદ્ અન્યથા-અહિર્મુખકૃત સેવામાં-તો દોષનું જ શ્રવણ છે. 'તવ' એમ પછી વિમર્શિતના પ્રયોગથી તત્સમ્મન્દ્રી કોષ પણ પદાર્થને પરિચરે, પરંતુ સર્વાત્મભાવ અપેક્ષિત છે, કાણુ કે 'મૃત્યોઃ સ મૃત્યુભાષોતિ ય ઇદં નાનેવ પશ્યતિ' શ્રુતિથી ભેદદર્શનમાં મૃત્યુ પરાક્રમે છે, અને ભેદ-દ્રષ્ટા પરિચારક તે મૃત્યુપરાક્રમે વિવશ થઈ જાય છે, દેહદૈહિકવૈદિકાદિ સર્વના અતેક્રમમાં તે પરિચારકોને દોષ કેમ નહિ અથવા તે ધર્મરક્ષકોનો તે પરિચારકો પ્રતિ ક્રોધ કેમ નહિ એમ પણ શંકા ન કરવી, કારણુ કે પરિતઃ વચન-અન્ધન-આપ કરો છો, યત્ર સ્વસ્વામી ભગવાન્ મૃત્યુથી પણ શ્રેષ્ઠ દેવોનું અન્ધન કરે છે તત્ર મૃત્યુની અવગણનામાં ભગવત્પરિચારકને શંકા જ શી ? કિંચ ભગવાન્ તો ગિરા-વાચ્યાએ-અન્ધન કરે છે, સાક્ષાદ્ અન્ધન ભગવત્સેવક જ કરે છે, જેમ રાજા તો ગિરા-આજ્ઞામાત્રે-અન્ધન કરે છે પરંતુ સાક્ષાદ્ અન્ધન રાજસેવક જ કરે છે, તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં પણ આજ્ઞામાત્રે જ ભગવાન્ પરંતુ સાક્ષાત્ તો અન્ધન ભગવત્સેવક જ કરે છે, તેમનો તાદૃશ અતિક્રમ પણ અભ્યાસપ્રાપ્ત જ છે, તેથી અભ્યાસપ્રાપ્ત તદતિક્રમમાં તે પરિચારકોને કોષ પણ પ્રકારે શંકા ઉત્પન્ન થતી જ નથી. કિંચ જેમ પશુઅન્ધન પણ શકટાદિમાં યોજનાર્થ છે તેમ અત્ર વિષુદ્ધોને પણ સેવામાં યોજનાર્થ જ પરિચારકો અન્ધન પણ કરે છે, તેથી પરિચારકો સેવાના નિરૂપક છે, વિષુદ્ધોને પણ પરિચારકો પશુવત્ બાંધીને ભગવત્સેવામાં યોજે છે કે જેથી સેવાને પ્રાપ્ત કરીને સ્વગત તે વિષુદ્ધો પણ કૃતાર્થ જ થાય, તેથી સેવાર્થ વિષુદ્ધોનું અન્ધન કરવામાં પરિચારકોને તો કોષ પણ પ્રકારનો મનઃકલેશ થતો નથી, આથી સેવકોનો દેવની પણ અપેક્ષાએ ઉત્કર્ષ નિરૂપ્યો. પરંતુ સેવકો અમર્યાદ છે તેથી તેઓ નિન્દિત અને અશુદ્ધ કેમ નહિ ? નેઓએ આપમાં જ સૌહાર્દ કર્યું છે, તેથી તેઓ નિન્દિત વા અશુદ્ધ નથી, પ્રત્યુત તેઓ તો જગત્ને પવિત્ર કરે છે. આપથી વિમુખ તપસ્વી વા તત્સદૃશ અન્ય ધાર્મિક નથી. અત્ર આ અર્થ છે. શુદ્ધિ પણ અત્ર દિધા છે, ૧. દોષનિર્હરણાત્મિકા અને ૨. ગુણાધારકર્ત્રી, તત્ર ગુણનો ઉત્કર્ષ ભગવત્સેવાવિધિ છે, 'યસ્યાસ્તિ ભકિતર્ભગવત્કિંચન સર્વેશુભૈસ્તત્ર સમાસતે સુરાઃ' ઇત્યત્ર આ ગુણોત્કર્ષ નિરૂપ્યો છે, દોષનો અવધિ ભગવદ્વક્તા છે, 'અહાહ્યાસહસ્રતુ' પાપ તો કથંચન શમે, પરંતુ ભગવદ્વક્તાનું પાપ તો કદપકોટિશતે પણ શમે નહિ' વાક્ય અત્ર પ્રમાણુ છે, તેથી જેઓ ગુણવાન્ હોય છે તેઓ જ તે જ ગુણશેષે નિવર્તિતદેવાભાસ હોવાથી અન્યના પણ દોષને દૂર કરીને ગુણાધાન કરવાને સમર્થ થાય છે, પ્રત્યુત જેઓ દોષપૂર્ણ છે તેઓ તો દોષાંશે જ નિવર્તિતસર્વગુણુ છે, તેથી તેઓ તો કોષ પણ પ્રકારની શુદ્ધિ વસ્તુતઃ કરી શકતા નથી, એ વસ્તુસ્થિતિમાં 'અયુ' પદે પ્રમાણુ સમર્થુ. એમ ભકતના દોષનું નિરાકરણુ કરીને શ્રુતિએ ફલતઃ દોષનો પરિહાર કર્યો. (૧૪)

ત્વમકરણઃ સ્વરાહચિલકારકશક્તિધર—

સ્તવ વલિમુદ્રહન્તિ સમદન્ત્યજયાનિમિષાઃ ।

વર્ષમુજોચિલક્ષિતિપતેરિવ વિશ્વસૃજો

વિદધતિ યત્ર યે ત્વધિકૃતા ભવતશ્ચકિતા : ॥ ૧૫ ॥

સુવર્ણપ્રતિમેવાસૌ સર્વાનન્દમયોધિરાટ્ ।

સર્વસેવ્યો નિયન્તા ચ નિર્દુષ્ટઃ સર્વથૈવ હિ ॥ ૧૫ ॥

આપ અકરણ સ્વરાટ્ અખિલકારકશક્તિધર છો, જેમ વર્ષભુગ્ અખિલક્ષિતિપતિનો બલિ ઉદ્દહે છે તેમ આપની અગ્નએ અનિમિષ દેવો આપના બલિને ઉદ્દહે છે અને સમદે છે. આપે યત્ર જે તો અધિકૃત છે તત્ર આપથી ચક્રિત તે તે વિશ્વસ્યુત્ તે તે કાર્ય કરે છે. ૧૫.

સુવર્ણપ્રતિમાવત્ આ (કૃષ્ણ) જ સર્વાનન્દમય અધિરાટ્ સર્વસેવ્ય નિયન્તા અને સર્વથા જ નિર્દુષ્ટ છે. ૧૫.

એમ ભગ્નનીયદોષને અને ભકતદોષને પણ પરિહરીને ભગ્ન સ્થિર કર્યે સતે પ્રાતીતિક દોષે અભગ્ન આશક્ષિને 'ત્વમકરણુઃ' શ્લોકે નિરાકરે છે. અવતારમાં ભગવાન્ ઇન્દ્રિયવાન્ પ્રતીત થાય છે, અને તે ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનાર્થ કલૂષ હોય છે, તેમ સતે અધમત્વ અને તત્કાર્યબાધ થાય, ન્યાય-સિદ્ધાન્તવદ્ મુક્ત જીવોમાં પણ ઇન્દ્રિયો સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે 'વાજ્ઞેનસિ સમ્પદતે' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોના લયનું શ્રવણ છે અને 'વાગગ્નિરભવત્' શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયો આધિદેવિક છે એમ શ્રવણ છે, તેથી તાદશ ન્યાયસિદ્ધાન્તનું તો શ્રવણ અવૈદિક કરી શકે, તેથી ઇન્દ્રિયનાં તત્ત્વનિયત ઇન્દ્રિયો નિત્ય અને જીવોનાં ઇન્દ્રિયો તો અદૃષ્ટ કૃત છે, તે જીવેન્દ્રિય પણ પ્રતિનિયત ભગવદીય છે, ભગવદર્થ જ કૃત છે, પ્રતિનિયત જીવેન્દ્રિય ભગવદર્થ કલૂષ છે એમ માનવું, તેથી તે ઇન્દ્રિયોએ સહ ભગવાનનો સ્વાભાવિક વા આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ વસ્તવ્ય છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયના સમ્બન્ધદ્વારા ભગવાનમાં દોષનો સમ્બન્ધ છે, તેથી તાદશ સદોષ ભગવાનનું ભગ્ન કર્તવ્ય નથી એમ આશક્ષિ થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કથે છે, કે આપ અકરણ છો, આપ ઇન્દ્રિયે રહિત છો, કોઇ પણ પ્રકારે આપને ઇન્દ્રિય નથી, અકરણ સતે ઇન્દ્રિયકાર્ય કેમ થઈ શકે એ શક્ષિનો પરિહાર 'સ્વરાટ્' પદે કથે છે, આપ સ્વરાટ્ છો, સ્વે રૂપે—સ્વરૂપે—જ આપ પ્રકાશો છો, આપનું સ્વરૂપ જ સર્વસમર્થ ન હોય તો ઇન્દ્રિયોમાં તે સામર્થ્ય કયાંથી આવે ? મૂલભૂતેન્દ્રિય કલ્પતાં તો અદ્વૈત-વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. કિંચ આપ અખિલકારકશક્તિધર છો, સર્વ-પદ્ પણ-કારકની-સકલ ક્રિયાકલાપની-આધારાદિ શક્તિને-સામર્થ્યને-આપ ધરો છો, કારણ કે શબ્દાશ્રય તે તે કારકો અનિત્ય છે, ભગવાનમાં જાતિવત્ નિયતશક્તિમત્ત્વ સ્વીકારતાં તો કાર્યાન્તરનો ઉદય-ઉર્જમ-જ થાય નહિ, સર્વશક્તિમત્ત્વ સ્વીકારતાં તે એક જ ઇન્દ્રિયે પણ સર્વ કાર્ય સમ્ભવતાં તે ઇન્દ્રિયને શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ આપત્ર થતાં અનેક કૃતિ વ્યર્થ થઈ જાય, આથી કારકોની સર્વ જ શક્તિને આપ ભગવાન્ જ ધરો છો—ભરો છો—અને તત્તદવસરે તે તે શક્તિને તત્ર તત્ર સ્થાપો છો એમ માનવું. આ અર્થમાં અન્યથાનુપપત્તિરૂપ હેતુનું કથન 'તવ બલિ' ઇત્યાદિએ કરે છે, જે અનિમિષ ઇન્દ્રિયદેવતાની સ્વતઃશક્તિ હોય વા તેઓ સ્વાધીન હોય ત્યારે ભગવાનને બલિ સમર્પાને સ્વયં ભગવચ્છેપ ગ્રહે નહિ પરંતુ 'યાવદ્બલિ' તેજ હરામ કાલે' વાક્યમાં સૃષ્ટિસમયે તાદશ બલિ-હરણની પ્રાર્થનાનું શ્રવણ છે, કિંચ, તે અનિમિષ દેવો અગ્નએ વ્યાપ્ત છે, તેઓ પ્રકૃતિએ વશીકૃત છે, તેથી તેઓ સ્વતન્ત્ર કેમ હોય ? લોકમાં અગ્નરક્ષકો પણ સ્વામ્યર્થ જ સેવા કરે છે, અથવા તેઓ અગ્નમાત્રને પરિગ્રહે છે, તેથી યત્ર આ અનિમિષ દેવો અત્યદપ છે, ઇન્દ્રિયસ્વામીઓની પણ આ સ્થિતિ છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયશક્તિઓ તત્ર સ્થિતિ કેમ કરી શકે ? અદ્ય જ દેવતાઓની આ સ્થિતિ હશે એ

આશક્ષ્ણના પરિહારાર્થ મહાન વિશ્વસૂત્રની પણ આ જ સ્થિતિ છે એમ જણાવવાને અપાનતરૂપ દૃષ્ટાન્ત 'વર્ષભુજઃ' ઇત્યાદિ પદે કથે છે, જેમ જમ્બુદ્વીપમાં નવ વર્ષ છે-તથા અન્ય દ્વીપમાં સપ્ત સપ્ત વર્ષ છે-તત્ર એકેક અધિપતિ હોય છે, તેઓ સ્વનિવાહાર્થ સાર્વભૌમની સેવા કરે છે, તેમ એકેકન્દ્રિયના સ્વામીઓ સર્વસંસ્કૃતાધિપતિની સેવા કરે છે, અનિમિષ દેવ અન્નએ-માયાએ-આપના બલિને ઉદ્ધરે છે અને સમ્યક્ અદે છે, ભગવાનને બલિ સમર્પિને તે શેષને સ્વયં ગ્રહે છે, જેમ અપ્પિલક્ષિતિપતિ સાર્વભૌમ રાજાનો બલિ-કર-નવવર્ષાધિપતિ-ખણ્ડમણ્ડલપતિ-વહે છે તમ વિશ્વ-સુખાદિ દેવો પણ ભગવાનને બલિ સમર્પિને સ્વયં તદુચ્છિષ્ટ શેષને ગ્રહે છે, અને આ શેષગ્રહી ઇન્દ્રિયસ્વામીઓ અપ્રયોજક પણ નથી, કિન્તુ તેઓ વિશ્વસૂત્ર એ, વિશ્વ સર્જનમાં તેમનો વિનિયોગ કર્તવ્ય છે, કિન્તુ વર્ષાધિપતિઓ તો કદાચિત્ સ્વતન્ત્ર પણ હોય, પરન્તુ આ વિશ્વસૂત્ર કેવલ આપને જ અધીન છે એમ વિદ્ધતિ યત્ર યે ત્વધિકૃતાઃ' ઇત્યાદિએ કથે છે. સુતરાં આપ ભગવાનથી અન્તઃ અક્રિત-ભીત-સતા તેઓ તથા તથા કરે છે, અને જે જે કાર્યમાં આપે અધિકારિતે તેમને સ્થાપ્યા છે તે તે કાર્ય તેઓ ભગવાનથી ભીત જ રહીને કર્યાં જાય છે, અન્યથા-જો તેઓ ત્વધીન ન હોય તો-તેમના અનભિપ્રેત કાર્યમાં તેઓ અધિકૃત-સ્થાપિત-જ થાય નહિ, અગ્રિય કાર્યમાં તેઓ વર્તે જ નહિ, આપના જ ભયથી ઇન્દ્રિયો વિરસ દુર્ગન્ધમાં ભયાનક દુષ્ટ શબ્દમાં વા દુઃખપુગ-જ અસ્પર્શમાં પ્રવર્તે છે, જો તે દેવો ત્વધીન ન જ હોય તો સુતરાં લોકનિર્મિત મલોત્સર્ગાદિ કાર્યમાં અધિકારને તેઓ ગ્રહે જ નહિ. આ પ્રકારે ધર્મધર્મિપ્રકારે ભજનાર્થ દોષાભાવ કથ્યો. (૧૫)

સ્થિરચરજાતયઃ સ્યુરજયોત્થનિમિત્તયુજો

વિહર ઉદીક્ષયા યદિ પરસ્ય વિમુક્ત તતઃ ।

ન હિ પરમસ્ય કશ્ચિદપરો ન પરશ્ચ ભવેદ્

વિયત્ત ઇવાપદસ્ય તવ શૂન્યતુલાં દધતઃ ॥ ૧૬ ॥

સર્વભાવવિનિર્મુક્તઃ પૂર્ણઃ ક્રીડાર્થમુદ્ગતઃ ।

નિમિત્તં તં સમાશ્રિત્ય જાયન્તે જીવરાશયઃ ॥ ૧૬ ॥

હે તતોવિમુક્ત ! આપ પરની ઉદીક્ષાએ જ્યારે વિહર થાય છે ત્યારે અન્નએ ઉત્થ નિમિત્તયુક્ત સ્થિરચરજાતિ સ્વતઃ જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમને કોઈ પર કે અપર ન હોય, કારણ કે આપ પરમ તો વિયદત્ અપદ છે અને શૂન્યતુલાને ધરો છે. ૧૬.

સર્વભાવવિનિર્મુક્ત પૂર્ણ કૃષ્ણ ક્રીડાર્થ ઉદ્ગત છે, તે નિમિત્તને સમાશ્રયીને જીવરાશિઓ થાય છે. ૧૬. કાર્યદ્વારા પ્રાપ્ત દોષને 'સ્થિરચરજાતયઃ સ્યુઃ' શ્લોકે નિરાકરે છે. જો ભગવાન પૂર્ણાનન્દે સર્વદોષવિવર્જિત છે તો તે પૂર્ણાનન્દ સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાનના અંશ જીવો નાનાવિધ યોનિને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? આથી જનાય છે કે ભગવાન જ તેમને સ્વહિતાર્થ ઉત્પાદે છે, અન્યથા તેમની ઉત્પત્તિ જ ઘટે નહિ એમ આશક્ષ્ણને પરિહરે છે કે જેમ સ્વગૃહમાં રમમાણ પણ રાજાને તદા-દોષદ્રેકથી બદિર્ગમનેચ્છા થાય છે તેમ જ્યારે આપનો વિહર--વિહાર--થાય છે, સ્વાર્થથી નહિ પરન્તુ સ્વાનન્દોદ્રેકમાત્રથી આપનો પણ કક્ષમિનુ વિહાર--ક્રીડા-- થાય છે, ત્યારે સ્થિરચરજાતિ-

સ્થાવરજંમભેદ સ્વયં જ વર્ષાકાલે જીવવત્ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વર્ષાજીવી અધિક ક્રિયાત્ પશુ પશુ કાર્ય કરતે નથી, તેમ ભગવાન્ પશુ જીવની ઉત્પત્ત્યર્થ કેવલ જ વિહાર કરે છે, તે વિહારથી એટલા ઉદ્ગત થતાં તે જ એટલા પ્રસિદ્ધ કાલ કથાય છે, અને તે કાલે પ્રકૃત્યાદિ શક્તિઓ પ્રેરિત થાય છે, જેમ રાજા નિર્ગત સને અપ્રેરિત પશુ સેવક સ્વસ્વકાર્યમાં પ્રવેશે છે તેમ કાલ ગુણુક્ષોભને કરે છે, અને પ્રયત્નાસિ ઉદ્ગત સતે વિસ્ફુલ્ગિત નિઃસરે છે તેમ જીવ પશુ નિઃસરે છે, તતઃ કાલે ક્ષુબ્ધ ગુણુ સાક્ષત્ અને પરમ્પરાએ સર્વ જ કાર્યજતને ઉત્પાદે છે, તતઃ ભગવાન્માંથી નિર્ગત તે જીવો પ્રકૃતિ ઉપગ્રહીને યત્ર કવચિત્ કામવશાત્ કર્મને વા અજ્ઞાનને નિમિત્તવે સમાશ્રયીને નાના-વિધ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ વાયુને આલિંગીન તે વાયુએ યતઃકુતશ્ચિદ્ નીચમાન અગ્નિનિર્ગત વિસ્ફુલ્ગિત તુણાદિમાં પડતાં ઉર્જાને પ્રાપ્ત કરે છે, જલમાં પડતાં નિવીર્ય થઈ જાય છે, અને ભૂમિમાં પડતાં મધ્યમાવ સ્થિતિ કરે છે તેમ, જીવ પશુ ભગવાન્માંથી નિઃસરીને પ્રકૃતિને ઉપગ્રહીને નિમિત્તવે કર્મનો વા અજ્ઞાનનો સમાશ્રય કરીને નાનાવિધ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જેમ દૃષ્ટાન્તમાં મૂલબૃત્ત વહ્નિ કોષક સ્થલે કોષક વરિષ્ઠિંગને યોજે છે તેમ અગ્ન્યે-પ્રકૃતિએ-ઉત્થિત સતી તે સ્થિરચરન્મતિ આપમાંથી ઉત્થિત નિમિત્તે-કર્માદિએ-સંયોજાય છે, તેથી તે સ્થિરચરન્મતિ અન્યોત્થાનનિમિત્તયુક્ત છે, અને તેથી આપનો વિહાર જ તત્ર નિમિત્ત છે. આપની કેવલ ક્રિયાશક્તિ જ ત્યારે નિમિત્ત હશે એમ આશંકાને ‘ઉદીક્ષ્યા’ પદે જ્ઞાનશક્તિત્વં પશુ નિમિત્તત્વ કથ્યે છે, જ્યારે ઈક્ષ્યા ઉદ્ગતા થાય છે ત્યારે તે ઉર્જાના ઈક્ષ્યાએ સહિત જ વિહાર થાય છે, તેથી આપનો ક્રીડા કેવલ ક્રિયાશક્તિપૂર્વિકા નથી, પરંતુ વાંક્ષાપૂર્વિકા જ્ઞાનપૂર્વિકા-પશુ છે. પરંતુ આ વિહાર પશુ અગ્ન્યે થાય અને તેથી પ્રકારાન્તરે પશુ દોષ પ્રસક્ત થાય એમ આશંકાને ‘પરસ્થ’ પદે પરિહરે છે કે આપ પર છો, અગ્નના પશુ નિયામક છો, તેથી નિયામક આપમાં નિયમ્યા માયાએ કૃત દોષસંસર્ગ પશુ પ્રસક્ત થતો નથી. જેમ ભાર્યાએ મોહ વા આસક્તિ થાય છે તેમ ભગવાન્માં ભાર્યાવદ્ માયાએ કૃત મોહનો વા આસક્તિનો પશુ પરિહાર ‘વિમુક્ત તતઃ’ પદે કરે છે કે આપ તતઃ વિમુક્ત છો, તે અગ્ન્યે સદ્ આપનો સમ્યન્ધ જ નથી, સમ્યન્ધ હોય ત્યારે તો તે અગ્ન કાંઈ પશુ મોહાસક્તિરૂપ કાર્ય કરી શક, પરંતુ જેમ ક્ષુદ્રા દાસી રાજપ્રેરિકા થઈ શકતી નથી તેમ વિહારમાં કવ પશુ ક્ષુદ્રા માયા દાસી ભગવત્પ્રેરિકા થઈ શકતી નથી, પ્રકૃતિ પ્રેરિકા મા હો તથાપિ ગુણુ કાલ વા અન્ય જ અન્તરજ્ઞા શક્તિ પ્રેરક હો, અને તે શક્તિઓએ જ ભગવાન્માં દોષસમ્યન્ધ પ્રાપ્ત થાય એમ આશંકાને ‘નહિ પરમસ્થ’ પદે પરિહરે છે કે આપ પરમ છો, અતિપર છો, અક્ષરથી પશુ અગ્રેસ્થિત છો, લોકવાર્તાનભિન્ન છો, આપને કોઈ પશુ પદાર્થ અપર-હીન-નથી વા પર-ઉત્કૃષ્ટ-નથી, અપર કે પર કોઈ પશુ આપને વિહારાર્થ પ્રેરી શકતું નથી, સ્વતન્ત્ર આપ વિહાર કરો છો, તેથી અગ્નને ક્ષુદ્રા દાસી કથીને આપને રાજદૃષ્ટાન્ત સમર્થુ, રાજદૃષ્ટાન્ત વિહારાર્થ જ છે, પ્રેરણાર્થ નથી, પ્રેરક અર્થ પશુ તેને જ પ્રેરે છે કે જેનો કોઈ પશુ પ્રેર્ય વિષય હોય, જેમ અન્તઃકરણુબોધનાર્થ અને તતઃ અત્વશસ્ત્રાદિકાર્ય ચક્ષુઃશ્રાવણે પ્રેરે છે તત્ર તો અન્તરજ્ઞસામગ્રી સમ્પાદિકા વા પ્રેરિકા પશુ હોય છે, પરંતુ આપ તો કેવલ આનન્દમાત્ર સર્વસમ્યન્ધ-રહિત છો, તેથી પ્રેરણુવિષય જ ન હોવાથી કથગિ-ચત્ પશુ આપનો પ્રેરક કોઈ પશુ થઈ શકતો નથી, તત્ર પશુ સ્વરૂપ સ્થાન વિશેષાકૃતિ ઉત્કર્ષભાવાપન્ન અને અપકર્ષભાવાપન્ન પદાર્થ એમ પગ્ન્યવિધા સાંમગ્રીનો પશુ આપમાં અભાવ છે, આ પગ્ન્ય સામગ્રી પશુ આપ ભગવાન્માં નથી, કારણ કે આપ સર્વથી પરમ છો, ઉત્કર્ષાપકર્ષભાવરહિત છો, અને તેથી આપને પર-ઉત્કૃષ્ટ-અપર-અવર-અપકૃષ્ટ-પશુ નથી, ‘ન અપરઃ’ અને ન પરઃ’ એમ નકારક્ય નિર્દિશે છે કે આપ તો પરથી અને અપરથી

પૃથક્—સર્વવિલક્ષણુ—જ છે. આપમાં સર્વનિષેધ સ્વતઃસિદ્ધ જ છે એ આશયથી ‘અપદસ્ય’ પદ પ્રયોજ્યું, આપ અપદ—સ્થાનરહિત—છો, અને ચક્રારથી તત્સામગ્રીરહિત પણ છો, સર્વ જ પદાર્થ સાધાર હોય છે, અને આપ ભગવાન નિરાધાર કેમ એ શરૂના પરિહારાર્થ ‘વિયત ઇવ’ પદે દૃષ્ટાન્ત કયે છે કે આપ આકાશે સદશ છો, કોઈ પણ ક્રિયાએ આપ વ્યાપ્ત નથી, આથી આપ સર્વવિશેષરહિત છો એમ કથ્યું. કોઈને આપનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી એમ ‘શૂન્યતુલાં દધતઃ’ પદ કયે છે. આપ શૂન્યતુલાને—શૂન્યસમતાને—ધરો છો, આપ શૂન્યસમ છો, તથાપિ શૂન્ય નથી, શૂન્યવાદ-નિરાસાર્થ ‘તુલા’ પદ પ્રયોજ્યું, અસર્જો હાય પુરુષઃ’ અશબ્દમરપર્શમ્’ ‘કેવલમસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યઃ’ શ્રુતિઓ આ જ કયે છે કે આપ તો કેવલ અસ્તિત્વે જ ઉપલબ્ધવ્ય છો, તેથી એતાદશ ભગવાનને કોણ જાની પણ શકે કે જેથી પ્રેરે? આ પ્રકારે જીવના નાનાવિધ યોનિસમન્ધે પ્રતીત પણ આપમાં પ્રાપ્ત હોવાનો પરિહાર થઈ ગયો. (૧૬)

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુભૂતો यदि सर्वगता—

स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ધ્રુવ નેતરથા ।

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवेत्

सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ૧૭ ॥

नियन्ता जीवसङ्घस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।

जीवा न व्यापकाः कापि चिन्मया ज्ञानिनां मताः ॥૧૭॥

હે ધ્રુવ ! અપરિમિત—અસંખ્યાત—અને ધ્રુવ- નિત્ય-તતુભૂત-જીવ-જો સર્વગત વ્યાપક હોય તો તેમનું શાસન થાય નહિ, તેથી આપે તેમનું નિયમન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, જીવ અવ્યાપક હોય તો જ નિયમનિયામકભાવ હોઈ શકે, ઇતરથા-જીવના વ્યાપકત્વમાં અને ભગવાનના અણુત્વમાં-નિયમનિયામકભાવ ઉપપન્ન થાય નહિ, જે જીવ યન્મય-બ્રહ્મમય-બ્રહ્માત્મક-થયો તે બ્રહ્માત્મકત્વને અપરિત્યજીને બ્રહ્મ નિયન્તુ છે, જીવનું નિયામક ભગવત્સ્વરૂપ છે. સર્વસમ બ્રહ્મ છે એમ અનુજાનતા જ્ઞાનીઓને તે મત દુષ્ટત્વે અમત છે, અનનુમત છે, સમ્મત નથી. ૧૭.

જીવસંઘના નિયન્તા હરિ છે તેથી જીવ અણુ માન્યા છે, કવ પણ જ્ઞાનીઓએ તેમને ચિન્મય વ્યાપક માન્યા નથી. ૧૭.

કોઈક નૈયાયિકાદિ જીવને વ્યાપક માને છે, તેમનો આ આશય છે. નિત્ય જીવાત્મા અણુ વા વ્યાપક હોય, પરંતુ અવાન્તરપરિમાણુવાન હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અવાન્તરપરિમાણુ અનિત્યત્વે વ્યાપ્ત હોવાથી અવાન્તરપરિમાણુ જીવાત્મા અનિત્ય થઈ જાય. જીવ અણુપરિમાણુ નથી, કારણ કે જો જીવ અણુપરિમાણુ હોય તો સર્વ શરીરવ્યાપિ ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય નહિ, ક્રિયા દેશાન્તરમાં અસ્મદ્ભોગાર્થ જે દ્રવ્ય-પદાર્થ-ઉત્પન્ન થાય છે તે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં અસ્મદ્દૃષ્ટ કારણ-ત્વે વક્તવ્ય છે, તેથી ઉત્પત્તિદેશમાં અદૃષ્ટવદ્વાત્મસંયોગ કારણ છે. આ પ્રકારે નૈયાયિકાદિ જીવાત્માની વ્યાપકતા સિદ્ધ કરે છે, તેથી તે મતમાં પૂર્વોક્ત રીતિએ આત્મા દેશપરિચ્છેદરહિત છે અને ધ્રુવ-નિત્ય-હોવાથી કાલપરિચ્છેદરહિત પણ છે, કારણ કે જો આત્મા અનિત્ય હોય ત્યારે તો અનિર્મોક્ષ

પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય, વ્યાપક પદાર્થનું અનિત્યત્વ જ અસિદ્ધ છે. કિંચ, તે આત્મા સર્વત્ર સર્વગત છે, તેથી આત્માનો સર્વત્ર સકલમૂર્તદ્રવ્યસંયોગ પણ વક્તવ્ય છે, અન્યથા ભોગસાધનાર્થ તે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન જ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સંસારમાં કોઈ પણ અન્નાદિ પદાર્થ કોઈનો ન હોય એમ સિદ્ધ નથી. આત્મામાં દેશતઃ અને કાલતઃ એમ અવચ્છેદદ્વયનો અભાવ અને સકલમૂર્તદ્રવ્ય-સંયોગ અશ્ય અક્ષીકર્તવ્ય છે. આ પ્રકારે નૈયાયિકાદિના તે મતને અનુવદીને 'અપરિમિતાધુવાઃ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે તતુભૂત-જીવ-જો સર્વગત વ્યાપક હોય તો તેનું શાસન થઈ શકે નહિ એમ નિયમ છે, અત્ર શાસન કર્મનિમિત્ત નથી, કર્મનિમિત્ત તે તો યમાદિકાર્ય છે, પરંતુ દાસસ્વામિવદ્ અત્ર નિયમ્ય-નિયામકભાવ છે, જીવ વ્યાપક હોય તો તેનું દાસત્વ સિદ્ધ થાય નહિ, અને જીવનું દાસ્ય સિદ્ધ ન થાય તો ઈશ્વર પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઈશ્વરનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી, સર્વત્ર કારણત્વે જીવાત્મા વિદ્યમાન છે, તેથી તેણે જ સ્વભોગ સમ્પાદી શકાશે, અદૃષ્ટનું નિયામક તો કમ જ છે, અને ભોગ તો અદૃષ્ટે નિયમ્ય છે, અને કર્મ પણ પ્રયત્ને નિયમ્ય છે, તેથી જીવાર્થ ઈશ્વરની અપેક્ષા જ ન રહેતાં ઈશ્વર જ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ તો નિયમ્યનિયામકભાવ તો દૂર જ રહે! કિંચ નિયમ્યનિયામકભાવ સિદ્ધ થશે નહિ એમ જે કથન આ શ્રુતિ કરે છે તેમનો આ અભિપ્રાય છે. ભોગનિયામક પરમેશ્વર જ છે, અન્યથા ભોગનિયમન થઈ શકે નહિ, અને ભોગનું નિયમન તો દેખાય જ છે, કારણ કે બહુ આત્મા વિદ્યમાન સતે એક જ શરીરમાં અમુક ભોગ દૃશ્યમન થાય છે, સર્વ જ આત્માનો સમ્બન્ધ તુલ્ય હોવાથી આત્મકલ એક શરીરે ભક્ષિત સને તે એકને જ સુખ કેમ થાય ? તે સુખ અદૃષ્ટે થયું એમ હોય તો તે અદૃષ્ટ પણ તે જ શરીરનું અને અન્યનું નહિ એમાં નિયમ શો ? આત્મસંયોગ પણ તુલ્ય હોવાથી સર્વ જ આત્માના જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્ન પણ તુલ્ય થઈ જશે, અને ઈશ્વરવ્યતિરિક્ત કોઈ પણ અન્ય નિયામક નૈયાયિકાદિમાં નથી કે જે નિયામક કરીને પ્રતિનિયત ભોગદર્શનનો નિયમ સિદ્ધ થાય, પ્રત્યુત નિયામક ઈશ્વર સ્વીકારતાં તો એક જ આત્મા અમુકનો ભોગ કરે અને અન્ય નહિ એમ નિયમ ઈશ્વરનિયમનથી સર્જીત થઈ રહે છે તેમ અદૃષ્ટમાં પણ ઈશ્વરનિયમનથી જ સર્વ સર્જીત થઈ શકે છે, તેથી અવશ્ય ભોગનિયમાર્થ નિયામક ઈશ્વર વક્તવ્ય છે, અને તે નિયમન પણ પરમાત્મા વ્યાપક હોય તો જ સર્જીત થઈ શકે, જીવ વ્યાપક હોય તો ભોગનિયમન સર્જીત થઈ શકે નહિ, કારણ કે જીવાત્માને 'હું' પણ મહાન્-વ્યાપક-હું' એમ અભિમાન રહે, અને વ્યાપકત્વ તુલ્ય હોવાથી તે ભગવાનને માને નહિ, કિંચ એક નિયામક વ્યાપક ઈશ્વરે જ જે પ્રતિનિયતભોગ સિદ્ધ થઈ શકે, ત્યારે તો જીવાત્મામાં વ્યાપકતા પણ વક્તવ્ય ન રહી, કારણ કે અણુપરિમાણુ પણ જીવાત્મામાં ગન્ધવદ્ આદેહવ્યાપી ચૈતન્યગુણ સમ્ભવે છે, ગન્ધમાં આશ્રયાવિચ્છેદ જ યુક્ત છે, કારણ કે દેખાય છે પણ તેમ જ, યત્ર અન્યથા નિરન્તર ઉત્પત્તિની અપેક્ષા છે તત્ર તો આશ્રયને પણ પરિત્યજીને ગન્ધ પત્રપુષ્પાદિવદ્ અન્યત્ર જાય છે એમ માનવું, કારણ કે ગન્ધવાહની પ્રસિદ્ધચર્ચ 'યથા વૃક્ષસ્ય સમ્પુષ્પિતસ્ય દૂરાદ્ ગન્ધો વાતિ' શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે, અવયવગતિકલ્પના તો યોજનગન્ધામાં આધિત થાય છે, પુષ્પના સન્નિધિમાં યાદશ પ્રકટ ગન્ધ છે તાદૃશ પ્રકટ ગન્ધ તે પુષ્પોમાંથી તદવયવ એક પુષ્પ દ્રાણુગત થયે પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, તેથી શ્રુતિ-યુક્તિએ ગન્ધવદ્ જ ચૈતન્ય પણ સર્વદેહવ્યાપી થઈ શકે છે, લોકમાં નિયમ્યનિયામકભાવ પરિચ્છિન્નમાં જ હોય છે, તેથી પરમાત્મા વ્યાપક અને જીવાત્મા અણુ છે. જેમ નિયમ્ય જીવાત્મા અણુ છે તેમ નિયામક પરમાત્મા પણ અપરિચ્છિન્ન અણુ માનતાં શો દોષ એમ આશંકીને 'ધ્રુવ' પદે પરિહરે છે કે હે ધ્રુવ ! જે નિશ્ચલ હોય છે તે વ્યાપક જ હોય છે, પ્રકારાન્તરે ધ્રુવતા તો બ્રૂમ્યાદિમાં

પણ દૃશ્યમાન થાય છે, તેથી ઈશ્વર જ વ્યાપક છે, 'તસ્મિન્નાકાશ ઓતઃપ્રોતશ્ચ' શ્રુતિ પણ પરમાત્માના વ્યાપકત્વનું શ્રવણ કરાવે છે, 'આરાયમાત્રો લપરોપિ દૃષ્ટઃ' શ્રુતિ તો જીવવિપયક છે, તેથી પરમાત્મા આણુ નથી, પરંતુ વ્યાપક છે, અને 'નાણુરતચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્' ન્યાયે પણ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, ઇતરથા-જીવ વ્યાપક હોય અને ભગવાન આણુ હોય એકદેશ પણ જો અન્યથા હોય તો-નિયમનિયામકભાવ ઉપપન્ન થાય નહિ. અત્ર જીવના આણુત્વમાં કોઈ પણ દૃઢ ઉપપત્તિ નથી, તેથી જીવમાં વ્યાપકત્વ અને નિયમ્યત્વ ક્રમપે સ્વીકારતાં શો દોષ ? અત્પ પિતાએ આલકનું અને અત્પ સિદ્ધે મહાગજનું નિયમન થઈ શકે છે, સૂક્ષ્મ પણ રાજ સર્વ લોકને નિયમે છે અને સૂક્ષ્મ પણ અગ્નિકણે સર્વ દહાય છે, તેથી નિયમ્ય જીવ ભક્તે વ્યાપક રહે અને નિયામક ઈશ્વર ભક્તે આણુ રહે, નિયામક સ્થૂળપરિમાણુવાન જ અને નિયમ્ય સૂક્ષ્મપરિમાણુવાન જ એમ કોઈ નિયમ જણાતો નથી, તેથી નિયમ્ય જીવાત્માને આણુ માનવાનો આગ્રહ વ્યથે છે એમ આશંકા થાય તો 'અજનિ ચ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે જે યન્મય ઉપપન્ન થાય તે તેને નહિ મૂકીને-ત્યજીને-શું નિયન્ત્ર થઈ શકે છે ? નહિ જ, આધ્યબાધકભાવ દાહદાહકભાવ અને નિયમ્યનિયમકભાવ અન્ય છે, પરસ્પર પૃથક્ છે, રાજ્યોત્પન્ન પ્રજા રાજ્યમય છે, કારણ કે રાજ્ય રાજનું અર્જ છે, તેથી રાજમય જ પ્રજા છે, તેમ જીવ પણ ભગવન્મય છે, જીવ વ્યાપક હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ તન્મય-ભગવન્મય-થાય નહિ, જીવમાં ભગવાનનો નિયતાન્વય વિદ્યમાન સતે પણ ઈશ્વરનું અપ્રયોજકત્વ વદતો વાડી સાહસી થાય છે, તેથી જીવના ભગવન્મયત્વની અન્યથાતુપ-પત્તિએ જ જીવનું વ્યાપકત્વ નથી આણુત્વ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. આત્મૈકત્વને વદતા વેદાન્તીઓ પણ સર્વત્ર તુલ્યદર્શનથી નિયમ્યનિયામકભાવ અર્જીકરતા નથી, તેથી તે વેદાન્તમાં નિયમ્યનિયામકભાવ નથી એમ જેઓ વદે છે તેમના મતને અનુવદીને 'સમતુગ્મનતામ્' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે બ્રાહ્મણમાં પુલ્કસમાં સ્તેનમાં બ્રહ્મમાં અર્ધમાં સ્પૃષ્ઠિર્જીકમાં અકૂરમાં અને કૂરમાં સમદક્ષ પશ્વિત મનાય છે, તેથી સર્વત્ર જ જે બ્રહ્મરિત્ સમદ્રષ્ટા સમ બ્રહ્મને અનુગ્મને છે તેમને પણ આ-જીવનું વ્યાપકત્વ-તો અનનુમત છે, તેઓ પણ નિયમ્યનિયામકભાવને અર્જીકરે છે જ, કારણ કે અન્યથા ભગવન્ મુકોપ-સૂચ્ય હોય નહિ, 'ચતુર્વિધા ભજન્તે માં' શ્રીમુખવાક્યે જ્ઞાનીઓ પણ ભજન કરે છે એમ શ્રવણ કરાવ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જીવની અનિયમ્યતા રહેતાં શો દોષ એમ આશંકીને મતદુષ્ટનયા પદે પરિહરે છે કે મતમાં-બ્રહ્મવાદમાં-'એષ સર્વેશ્વરઃ' 'એષ લોકપાલઃ' 'એષ ભૂતાધિપતિઃ' એમ સર્વત્ર ઉપ-નિષદ્ધમાં ભગવાનતા નિયામકત્વનું શ્રવણ છે. તેથી જીવ નિયમ્ય નથી એ અર્થ દુષ્ટ છે. 'એતસ્યૈવાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ ઘાવાપૃથિવી વિધૂને તિષ્ઠતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અને 'સા ચ પ્રશાસનાત્' ન્યાયે ભગવદ્વૃત્ત નિર્ભીત સ્પષ્ટ જ પ્રશાસન છે, તેથી ભગવાનનું નિર્ભીત પ્રશાસન સર્વાદિસમ્મત છે, અને તાદૃશ પ્રશાસન ભગવાન વ્યાપક હોય તો જ ઘટે, અન્યથા જીવમાં અબ્રહ્મમયત્વપ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય આ પ્રકારે ભગવાનતા માહાત્મ્યસિદ્ધ્યર્થ જીવનું ભગવદ્ધીનત્વ સ્થાપવાને જીવસ્વાતન્ત્ર્યપક્ષને અનુ-વદીને નિરાકર્યો, જીવના સ્વરૂપતઃ વ્યાપકત્વે તેઓ ભગવન્નિયમ્ય થઈ શકે નહિ, ભોગભોક્ષાદિયવસ્થાર્થ ભગવાનની અપેક્ષા છે, તેથી જીવને વ્યાપક ન સ્વીકારતાં નિયામક ભગવાનને વ્યાપક સ્વીકારવા એ યુક્ત છે, તેથી વિસ્પૃલિર્જીરૂપ શ્રીત જ ન્યાય અર્જીકરાય ત્યારે જ નિયમ્યનિયામકભાવ ઘટે, સ્માર્ત-પક્ષમાં જીવની વ્યાપકતા માની છે તે સ્વીકારતાં તો નિયમ્યનિયામકભાવ રહે નહિ, તેથી શ્રુતિએ અત્ર સ્માર્ત વ્યાપકતાનું નિરાકરણ કરીને શ્રીત જ સિદ્ધાન્તનો પરિગ્રહ કર્યો. (૧૭)

ન ઘટત ઉદ્ભવઃ પ્રકૃતિપૂરુષયોરજયો—

રુમયયુજા ભવન્ત્યસુભૃતો જલબુદ્બુદવત્ ।

ત્વયિ ત ઇમે તતો વિવિધનામગુણૈ પરમેસ્ય

સરિત ઇવાર્ણવે મધુનિ લિલ્યુરશેષરસાઃ ॥ ૧૮ ॥

નામરૂપપ્રપન્નં હિ દેવતિર્યઙ્નરાત્મકમ્ ।

કૃષ્ણાદેવ સમુદ્ભૂતં લીનં તત્રૈવ તન્મયમ્ ॥ ૧૯ ॥

અજ પ્રકૃતિપુરુષનો ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિ-ઘટતો નથી, ઉમયયુજા-પ્રકૃતિપુરુષસંયોગે-જલબુદ્બુદવત્ અસુભૃત-જીવ-થાય છે, તેથી જેમ સરિદ અર્જુનમાં તેમ પરમ આપના વિવિધ નામગુણે તેવા અસુભૃદ જીવો આપમાં છે, આપમાં લીન થાય છે, અશેષ રસ મધુમાં લીન થાય છે તેમ વિવિધ નામગુણે સદ તે જીવો આપમાં નિલીન થાય છે. ૧૮

દેવતિર્યઙ્નરાત્મક નામરૂપપ્રપન્ન-કૃષ્ણમાંથી જ સમુદ્ભૂત છે અને તત્ર જ તન્મય લીન છે. ૧૯

તદાત્મકતા પણ ત્યારે ઘટે જ્યારે જે રૂપ આર્ચિર્માવાહ છે તે આર્ચિર્માવે, જીવ તો વિસ્ફુ-
લિર્જાનાયે ઉદ્ભવે છે, તેથી તેની અદ્વાત્મકતા તો યુક્ત છે, પરંતુ સદ્ધાત નથી પ્રકૃત્યાત્મક, નથી પુરુષાત્મક, અને નથી ઉમયાત્મક પણ, કારણ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉમયના અનન્તવે કાર્યાર્થ આર્ચિર્માવ છે આ સર્વનું કથન 'ન ઘટતે' ઇત્યાદિએ અત્ર શ્રુતિ કરે છે. અજનો-પ્રકૃતિપુરુષનો-ઉદ્ભવ ઘટતો નથી ત્યારે સદ્ધાતોત્પત્તિ કયે પ્રકારે? ઉમયયુજા-ઉમયયોગે-પ્રકૃતિપુરુષમન્મયે દેવ-તિર્યગાદિ અસુભૃત સદ્ધાત થાય છે, જે કેવલ પ્રકૃતિપુરુષે ન થાય તે સદ્ધાતે-તદુમયના સંયોગે-કેમ થાય? કેવલ જલે વા ચાચુએ બુદ્બુદ થતા નથી, પરંતુ જલના અને અનિલના યોગે બુદ્બુદ થાય છે તેમ પ્રકૃતિપુરુષસંયોગે સદ્ધાત પણ થાય છે, તેથી કોઇ પણ અનુપપત્તિ ન રહી. એમ પણ થયું તેથી શું? તે આ પરિદશ્યમાન સર્વ અસુભૃદ આપમાં જ છે, તેથી સર્વકારણ આપ જ છો, અત્ર આ અભિપ્રાય છે, અજ પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ ઇષ્ટ નથી, કારણ કે અજત્વે અને વ્યાપકત્વે તે ઉમયે ક્રિયાવાન નથી, ક્રિયાવત્ત્વના અભાવથી તે અજ અને વ્યાપક પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગનો પણ અભાવ છે, તાદશ પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ નહિ ઘટનાં તે પણ સંયોગ જો ભગવદ્રૂપ હોય તો સિદ્ધ થઈ શકે, અથવા ભગવાન જ અઘટમાન પણ સંયોગને સિદ્ધ કરી શકે છે, કારણ કે અર્દ્ધુત-કર્મા ભગવાન જ છે, આથી સર્વ સદ્ધાતની ભગવદાત્મકતા જ છે, અને તેથી તે સર્વે સદ્ધાત ભગવન્માં જ પર્યવસિત થાય છે અન્યત્ર પર્યવસિત થતા નથી એમ સિદ્ધાન્ત છે. ક્રિય, જો સદ્ધાત એકરૂપ હોય ત્યારે તો કથગિચત્ પ્રકૃતિપુરુષાત્મકતા પણ કદપાય, પરંતુ એકરૂપત્વ જ સદ્ધાતમાં નથી. કિન્તુ સર્વ જ સદ્ધાતનાં નામ રૂપ અને ગુણ વિવિધ-પરસ્પરવિલક્ષણ-છે, તે વિવિધ નામરૂપગુણથી જણાય છે કે સદ્ધાત ભગવદાત્મક જ છે, પ્રકૃતિપુરુષાત્મક નથી, કારણ કે ભગવાન જ અચિન્ત્યશક્તિ અને અનન્તમૂર્તિ છે. અર્વાચીન પણ પ્રકૃતિપુરુષમાં અનન્તશક્તિતા કેમ નહિ? તે અચિન્ત્યશક્ત્યાદિધર્મો આપ પરના-અદ્વાના-જ છે અન્યના નથી, એમ સિદ્ધાન્ત છે. ક્રિય, તે જ તદાત્મક હોય જે જ્યાં એકતાને પ્રાપ્ત કરે, જેમ સર્વ સરિદ અર્જુનમાં હોય છે, અર્જુનમાંથી જ મેધદારી

હૃદય થાય છે અને અર્ણવમાં જ પ્રવિષ્ટ થાય છે, તેથી જલાત્મક અર્ણવની નદીઓ પણ-તદાત્મિકા-જલાત્મિકા હોય છે, પરંતુ પર્વતાત્મિકા વા ભૂમ્યાત્મિકા હોતી નથી, તેમ આ સદ્ગત પણ પ્રકૃત્યાત્મક વા પુરુષાત્મક ન હોતાં સચ્ચિદાત્મક જ હોવાથી સચ્ચિદાત્મક ભગવાનમાં જ-અન્યત્ર નહિ-પ્રતિષ્ઠિત થવાને યોગ્ય છે. જે ભગવદાત્મક વિશ્વ હોય ત્યારે ભગવાનમાં વિશ્વ પ્રતીત થાય, અને જેમને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તેમના અનુભવમાં વિશ્વની પણ સ્ફૂર્તિ થાય, અને તેથી અનીક્ષા પણ પ્રસક્ત થાય એમ આશંકીને 'મધુનિ' ઇત્યાદિ પદે પરિહરે છે કે જેમ અશેષ રસ મધુમાં લીન થાય છે તથાપિ આ અમુક પુષ્પનો રસ અને આ તો અમુક પુષ્પનો રસ એમ ભિન્નતાએ તે પ્રતીત થતા નથી કિન્તુ એકતાને આપત્ર તે અશેષ રસ મધુવે જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ભગવાનમાં પણ સર્વ સદ્ગત સૂક્ષ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે, તથાપિ તે સદ્ગત ભિન્નતાએ પ્રતીત થતા નથી. આ પ્રકારે નિયમ્યત્વાર્થ જીવની અને સદ્ગતની પણ પ્રત્યેકતા અને સમુદાયતઃ ભગવદાત્મકતા નિરૂપીને ભગવાનનું અવશ્ય ભજનીયત્વ શ્રુતિએ નિરૂપ્યું. (૧૮)

નૃષુ તવ માયયા ભ્રમમમીષ્વવગત્ય મૃશં

ત્વયિ સુધિયોભવે દધતિ ભાવમનુપ્રભવમ્ ।

કથમનુવર્તતાં ભવભયં તવ યદ્ભ્રુકુટિઃ

સૃજતિ મુહુસ્ત્રિણેમિરભવચ્છરણેષુ ભયમ્ ॥ ૧૧ ॥

નૃણાં દુર્ગતિમાલોક્ય યે સેવન્તે દૃઢવ્રતાઃ ॥

કૃષ્ણં તદ્ભ્રુકુટિઃ કાલો ન તાન્ હન્તિ કદાચન ॥ ૧૧ ॥

આ મનુષ્યોમાં સુધી-સદ્બુદ્ધિમાન-આપની માયાએ ભ્રમને-દુઃખરૂપ કાલાદિઆસને-ગતીને આપ અમયમાં અનુપ્રભવ ભાવને સ્થાપે છે તેમને પુનઃ ભવભય-સંસારભય-કયે પ્રકારે અનુવર્તે ? કારણ કે આપની બ્રુકુટિ ત્રિણેમિ-સીતાતપવર્ષાખ્યનેમિત્રયવાન કાલ-મુહુઃ અભવચ્છરણમાં ભયને સર્જે છે, જેમને આપનું શરણ નથી તેવા અભવચ્છરણમાં મુહુઃ આપની ત્રિણેમિ બ્રુકુટિ ભવભયને સર્જે છે. ૧૮. તૃની દુર્ગતિને આલોકીને દૃઢવ્રત જેઓ કૃષ્ણને સેવે છે તેમને તદ્ભ્રુકુટિ કાલ કદાચન હનતો નથી. ૧૯.

ભગવાને સૃષ્ટ્યાદિમાં કાલને અને માયાને સંજ્ઞા, કેવલ માયાએ મુગ્ધ થશે તેમને કાલ અસશે, પરંતુ ભગવન્માયાએ યસ્ત અને તતઃ કાલે યસ્ત લોકને આલોકીને માયાપગમમાં અને નિસ્તારમાં ભગવદ્ભજન જ ગતિ છે એમ નિશ્ચય કરીને જેઓ ભગવાનને સેવે છે તેમને પુનર્માયામોહ સર્વથા સર્જત નથી, અને તેથી કાલઆસાભાવ પણ સિદ્ધ છે, ભક્તિમાર્ગમાં વિષય હોવાથી કદાચિત્ કથંચિત્ મોહ થાય પણ, તથાપિ કાલઅસ તો થતો જ નથી. તેમને ભવભય કેમ અનુવર્તે ? આપની બ્રુકુટિ અભવચ્છરણમાં જ ભયને સર્જે છે, તેથી ભક્તિમાર્ગ સર્વથા કાલનાશક છે. શાસ્ત્ર મનુષ્યાધિકારિ હોવાથી અને અન્ય તો ભોગદેહી હોવાથી મનુષ્યશરીરાનંતર પુનઃ કર્માધિકારથી નાનાવિધ યોનિસમ્બન્ધ થાય છે-અત્ર 'સ્વર્ગોપવર્ગયોદ્ધારિ' તિરસ્કાં પુનરસ્ય ચ' જ વાક્ય પ્રમાણ છે-તેથી 'તૃણાં ભ્રમમ્' એમ પદ કથ્યું, આથી જે સુધી સ્વયં પણ નરત્વને પ્રાપ્ત

થાય છે તેઓ જો પ્રમત્ત થાય તો પુનઃ કાશ્યકે હીનત્વોત્તમત્વને પ્રાપ્ત થયા સતા અમે કૃતાર્થ થઈશું નહિ એમ માનીને નિસ્તારાર્થ યતમાન તેઓ તાદશ ગુરુને જ ભજે છે, અને તે ગુરુ ભગવાન જ છે વા ભગવાન જ ગુરુ છે, ગુરુત્વ અને ભગવત્ત્વ એ શક્તિદય તત્ત્વ જ માત્ર છે, તેથી આપમાં ગુરુત્વ-પ્રવર્તકત્વ-અને ભગવત્ત્વ-ભજનીયત્વ-છે. 'યોયમ્બુદ્ધઃ સ એવ સઃ' ન્યાયે કાશ્યન્તરે તત્ત્વ-ભક્તત્વ-સિદ્ધ થાય છે, તેથી તે સુધી પણ જો પુનરુત્પન્ન થાય ત્યારે શો વિશેષ ? મિન્નગુરુપક્ષમાં પણ તે ભગવદીય હોવાથી તેનો પણ ભવ-જન્મ-હોતો નથી. ભગવદ્ભજન ક્યારથી કર્તવ્ય છે ? પ્રકૃષ્ટોદ્ધિવ-પુદ્ધિસાહિત-જન્મ થાય, જ્યારે જ ભગવાનમાં સદ્બુદ્ધિ થાય, ત્યારથી જ આરમ્ભીને ભગવાનમાં આન્તર ભાવ અને આલ્પ અનુવૃત્તિ પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે કાશ્ય આલ્પ છે, કેવલ આન્તર ભાવે પીડાથી કાલ નિવૃત્ત થતો નથી, પરંતુ તે તો પીડે જ, છે તેથી જ્ઞાનીઓને બહિર્મુખથી કલેશ થાય છે, તે કલેશ જડમરતમાં વર્ણિત છે, તે કલેશે કિલ્બટ તે સુધી કદાચિદ્ મુગ્ધ પણ થાય, તેથી પ્રથમતઃ જ આલ્પ પણ અનુવૃત્તિ કર્તવ્ય છે એમ આલ્પાભ્યન્તરભેદે અનુવર્તમાન વસ્તુતઃ સેવકભૂત સુધી જ્યારે સક્રામત્વે સેવા ન કરે ત્યારે શિક્ષાર્થ જ તેમને દણ્ડનો કાલ તેમને કેમ ભય કરે કે હને ? કાલતુ ભૂરૂપત્વ પૂર્વે વર્ણિત છે. કાશ્યે અલ્પ દણ્ડ તો કર્તવ્ય જ છે, તેથી સ્વલ્પ લાકિકભયવત્ તે દણ્ડ પણ સ્વલ્પ તો છે જ, ત્યારે ભોક્ષમાં ભજન કયે પ્રકારે સિદ્ધ થાય એમ આશક્ષીને 'સુહુઃ' પદે પરિહરે છે કે કાલ સ્વલ્પ પણ ભય સુહુઃ કરે છે, કાલ તો દેખાતો નથી અને લોક તો દૃષ્ટથી જ ભય પામે છે એમ આશક્ષીને 'ત્રિણ્ણમિ' પદે પરિહરે છે કે સંવત્સરાત્મક કાલ પ્રત્યક્ષ જ છે, તે કાલના શીતાતપવર્ષ નેમિત્રય છે, તે નેમિત્રયને પ્રકટ કરતો કાલ સ્વપરાક્રમને જનાવે છે. જેમનું આપ શરણુ નથી તેમને- 'યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે' વાક્યે જેઓએ શરણુવે આપને સ્વીકાર્યા નથી તેમને-જ ત્રિણ્ણમિ કાલ સુહુઃ સ્વપરાક્રમ જનાવે છે. ભજનીયત્વજ્ઞાન સતે પણ ભજનાર્થ પ્રવૃત્તિ સતે પણ જો બ્રુકુટિરૂપ કાલ ભક્ષે ત્યારે ભજન કયે પ્રકારે સિદ્ધ થાય એ આશક્ષી પરિહરવાને શ્રુતિએ આ શ્લોક કથ્યો. જેઓ કૃષ્ણને ભજે છે તેમને કદાચિત્ કાલ હનતો નથી, તેથી કાલથી પણ નિર્ભય થઈને જ ભગવદ્ભજન કર્યા કરવું એમ સિદ્ધ થયું. (૧૯)

વિજિતહૃષીકવાયુભિરદાન્તમનસ્તુરગં

ય ઇહ યતન્તિ યન્તુમતિલોલમુપાયલિદઃ ।

વ્યસનજાતાન્વિતાઃ સમવહાય ગુરોશ્ચરણં

વણિજ ઇવાજ સન્ત્યકૃતકર્ણધરા જલધૌ ॥ ૨૦ ॥

અદાન્તે મનસિ જ્ઞાતે યોગાર્થ ન યતેદ્ બુધઃ

ગુરુસેવાપરો ભૂત્વા ભક્તિમેવ સદાભ્યસેત્ ॥ ૨૦ ॥

વિશેષે જીત્યા-સ્વાધીન કર્યા-છે ઇન્દ્રિયો અને વાયુ જેમણે તેઓ પણ અતિશોભ મન-સ્તુરગનું દમન કરી શક્યા નથી તેવા વિજિતહૃષીકવાયુએ પણ અદાન્ત મનસ્તુરગને યમવાને-નિગ્રહવાને-સ્વેજ જે સંસારીઓ યને છે તેઓ હે અજ કેવલ ઉપાયમિદ્ છે, સાધનમાં કલેશને પ્રાપ્ત કરે છે જેમ અકૃતકણુધા? વણિજ જાતિમાં ખેદ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ દુઃસંસારમાં-ગુરુના ચરણને ત્યજીને તેઓ વ્યસનજાતાનિયત થયા કરે છે. ૨૦

મન અદાન્ત જ્ઞાત સતે પુષ્પે યોગાર્થં યતપું નહિ પન્તુ ગુરુસેવાપર થઈને સદા ભકિતને અભ્યસવી. ૨૦.

એમ ભજનને ઉપપાદીને યોગાદિએ ભજન કાર્યસાધક નથી કારણ કે યોગાદિએ ભજન કરવાથી ભજન યોગશેષ થઈ જાય, તેથી ભકિતમાર્ગાનુસારે સ્વતન્ત્ર જ ભજન કર્તવ્ય છે એ અભિપ્રાયે યોગપદ્ધતિને નિન્દે છે. પૂર્વ શ્લોકમાં ગુરુદ્વારા ભજન નિરૂપ્યું, તે જ ભજન ફલપર્યાવસાપિ છે, યોગ તો સર્વથા કાષ્ટને પણ સિદ્ધ થશે નહિ, કારણ કે સ્વતઃ પ્રવૃત્ત મન જ પ્રતિબંધક છે, મન અસત્ છે, ભગવાને કરીને લબ્ધશક્તિ અને ઇશ્વરગુરુપ્રસાદયુક્ત જે ભક્ત હોય તો યોગે પણ શું? તે તો સાધનાવસ્થામાં પણ ગુરુદ્વારા ભજનરૂપ સાધને જ કૃતાર્થ છે, પ્રત્યુત્ત લૌકિકવત્ યોગીઓ પણ સંસારમાં પરિભ્રમે છે, કૃતાર્થ થતા નથી, એમ આ શ્લોકમાં નિરૂપાય છે. ત્યારે યોગમાર્ગ જ કેમ કયો? જેઓ અભિમાદિસુખાર્થ છે, જેઓ અત્યન્ત બહિમુખ છે, અને જેઓ કલેશકાર્યરત છે, તદર્થ યોગપથ કયો છે, અથવા યોગ પરમ્પરાએ જ સાધન છે તેથી યોગ પણ વસ્તુતઃ ભકિતફલાર્થ નિરૂપિત છે, યોગ સાક્ષાન્મોક્ષાર્થ નથી, કારણ કે એતેન યોગઃ પ્રત્યુક્તઃ 'વ્યાસસૂત્રથી યોગનો નિષેધ છે, ફલશ્રુતિ તો કેવલ પ્રશંસાર્થ છે, તેથી સ્વતન્ત્ર યોગના નિષેધાર્થ આ શ્લોક કથાય છે. જેમણે હૃષીક-ઇન્દ્રિય-અને-અનિલ-વાયુ-જાત્યાં છે, આથી પ્રત્યાહારપર્યન્ત યોગ સિદ્ધ થાય છે એમ નિરૂપ્યું, અન્યથા પ્રાથમિક યોગાર્જ જ અસિદ્ધ થતાં યોગમ પ્રવર્તમાનને શકું થાય, તેથી યોગમાં પ્રત્યાહારપર્યન્ત પગચાળું જ સિદ્ધ થશે, પરન્તુ અધિક સિદ્ધ થશે નહિ એમ જનાવ્યું. વિજીતેન્દ્રિયવાયુઓને પણ મનનો નિયંત્ર અશક્ય છે, કારણ કે મન સ્વભાવતઃ જ અદાન્ત છે, પ્રતિનિયતેન્દ્રિયપક્ષમાં જેમનું મન સ્વભાવતઃ દાન્ત છે, જેમની પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક છે, તેમને યોગ સિદ્ધ પણ થાય એમ જનાવ્યું, પરન્તુ જેમનું મન અદાન્ત જ છે, અને તે પણ મન તુરગરૂપ, તે તુરગરૂપમનઆરૂઢ જીવ તો મનોવિલાસને જ આકાંક્ષે છે, તેથી તેને તો મનનો નિયંત્ર જ અશક્ય છે એમ જનાવ્યું, સ્વયમ્ ઇહ-અત્ર-લોકાનુસારે જ સ્થિતિ કરીને મનને યમવાને વાગે છે તેમને નિયંત્ર શક્ય નથી. તુરગ પણ કથિગ્નિયત્ નિયમાય છે તદ્વત્ મનોનિયમન પણ થઈ શકશે એ શકુંને 'અતિલોલ'પદે પરિહરે છે કે મન અતિલોલ છે, પ્રયત્ને પણ નિયંત્રવાને અશક્ય છે. 'યતો યતો નિઃસરતિ મનઃસ્વચ્ચલમસ્થિરમ્' ઇત્યાદિએ ચચ્ચલ પણ મનના નિયંત્રમાં સાધન કયું છે એમ આશકુંને 'ઉપાયબિદઃ' પદે પરિહરે છે કે તેઓ ઉપાયમાત્રમાં જ ખેદને પ્રાપ્ત કરે છે, યોગશાસ્ત્રમાં મનોનિયંત્રથી પૂર્વે પગચાળું અર્જ નિરૂપ્યાં છે, મનના અતિચાચ્ચલમાં તેટલાં જ અર્જ સાધી શકાય, કારણ કે મન વિક્ષિપ્ત સતે આમન-પષ્ટ અર્જ—સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તેથી સર્વથા અદાન્ત મન સતે તો યોગનો આરમ્ભ જ વસ્તુતઃ કર્તવ્ય નથી. કિંચ, મહાકાલે યમાદિસાધનાનુષ્ઠાને ચિત્તશુદ્ધિ સિદ્ધ થતાં કદાચિત્ સાધનાન્તર સિદ્ધ પણ થાય, પરન્તુ તેમ પણ નથી, એમ 'વ્યસનશતાન્વિતાઃ' પદે કથે છે, ઉત્પન્ન પ્રાણીનું મન વિક્ષિપ્ત છે, તેથી પ્રતિદક્ષણ વ્યસનશતને-અનેક વ્યસનને-પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ વ્યસનનિરાકરણાર્થ સાધનાન્તર જ કર્તવ્ય છે એમ આશકુંને 'સમપહાય ગુરેશ્વરણુમ્' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે 'એતત્સર્વં ગુરૌ ભક્ત્યા' વાક્યથી આદિમાં-આદિવ્યસનાપગમમાં-ગુરુ જ એક સાધન છે, ગુરુમાં ભકિતથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સાધનત્વે પણ યોગાદિ સાધનમાત્રનો સમ્યક્ ત્યાગ જ કર્તવ્ય છે, ગુરુસેવામાં તો કેવલ ગુરુએ જ કરીને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગુરુસેવામાં તો સાધનત્વે પણ યોગ વ્યર્થ છે. જેઓ ગુરુભકિતને પરિત્યજીને યોગાદિ સાધન કરે છે તેમનો ઉભયભ્રંશ થાય છે, એમ 'વણિજ ઇવ' ઇત્યાદિએ કથે છે. ધણીક સાંપ્રતિક કર્ણધારને ન કરે તો તેઓ જલધિમાં જ ખિયમાન

રહે છે, કાર્ય સિદ્ધ નહિ થયું એટલું જ નહિ પરંતુ પુનઃ શુદ્ધગમન પણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી, તેમ શુરુભક્તિને ત્યજીને કેવલ સ્વતંત્ર જ યોગમાં શરીરશાધન કરીને સ્થિત યોગાભ્યાસી તો મહાન ક્ષેષને, જ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગનિષ્ઠાપ્રતિપાદક અને શુરુપ્રપત્તિપ્રતિપાદક વાક્યનો પણ સમન્વય આ પ્રકારે આપમાં જ સિદ્ધ થઈ રહે છે એમ આ વકત્રી શ્રુતિએ અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું. (૨૦)

સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરાસુરથૈ—

સ્ત્વયિ સતિ કિં નૃણાં શ્રયત આત્મનિ સર્વરસે ।

इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां

सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ૨૧ ॥

पुत्रादीन् सम्परित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैःसह ।

तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥ ૨૧ ॥

આપ સર્વરસ આત્મા છો એમ આત્મત્વે આપના આશ્રય કરનાર પુરુષને સ્પૃશિત આપ સતે નૃને સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરાસુરથૈ પણ શું? એમ પરમાર્થવસ્તુ સદ્ને ન જનતા અને રત્યર્થ-આશ્રયસુખાર્થ-મિથુનતઃ ચરતા પુરુષોને સ્વવિહત-પતિતગૃહવત્ સ્વતઃ જ વિશીર્ણુ-સુખં નિરસ્તભગ આ સંસારમાં કાણુ સુખી કરે-સુખદાન કરે? ૨૧.

પુત્રાદિને સમ્પરિત્યજીને કૃષ્ણુ સેવ્ય છે તેમણે સહ કૃષ્ણુ સેવ્ય નથી, તત્સુખનું-પુત્રાદિસુખનું-દાન ભગવાન કરે છે, પરંતુ તેઓ પુત્રાદિ ક્લિષ્ટ હોવાથી દુઃખદ છે. ૨૧.

એમ ભજનમાં પ્રકારાન્તરને નિરાકરીને મોહના અપગમાર્થ વૈરાગ્યાભાવે ભક્તિ સિદ્ધ ન થાય તેથી વૈરાગ્યને ઉપદેશતાં શ્રુતિ કહે છે કે સ્વજનનું પ્રયોજન આવશ્યક છે તદર્થ સ્વજનની અપેક્ષા કર્તવ્ય જ રહે છે, અપેક્ષાપરિત્યાગ તો સ્વાત્મવ્યતિરેકે થતો નથી, જ્ઞાનોત્તર જ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ્ય પક્ષ પ્રકૃતમાં ઉપપન્ન નથી, તેથી પ્રયોજનને અકુળીકરીને જ સાધનાન્તરે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થઈ જશે એમ કાઠ કહ્યે તો પૂર્વસિદ્ધ સાધનને જ નિરાકરે છે કે યથાકથગિ-ચત્ લોકસિદ્ધસાધન-નિવૃત્તિમાં ભગવાને ક્રિયામાણ અલૌકિક જ પ્રયોજન છે, તેથી આ પણ વૈરાગ્ય સુખ્યતુલ્ય છે, આ લોકમાં સ્વજનનો ઉપયોગ છે, કારણ કે તેમણે કરીને જ ઐહિક પ્રતિષ્ઠાદિ સિદ્ધ થાય છે, સુતનો ઉપયોગ પરલોક સાધવામાં છે, આત્માનો-દેહનો-ઉપયોગ તો પરલોકલસાધકકર્મકરણાર્થ અને ઐહિકભોગાર્થ છે, દારનો ઉપયોગ બાધકકામનિવૃત્ત્યર્થ-સુખાર્થ છે, તતઃ ધનધામધરા-ધન ગૃહ અને ભૂમિ-સુખસ્થિતિનિર્વાહક છે, એ-સ્વજનસુતાત્મદારધનધામધરા-જ અસુરથ-પ્રાણુભૂત છે, એના વિધાતે તો પ્રાણુનો પણ ત્યાગ થઈ જાય, તેથી તે સર્વ પ્રાણુભૂત છે, અથવા ‘અધરથૈ’ એમ પાકું ગ્રહણ કરવું, આ અષ્ટવિધ ગતિસાધન સુખકર છે, તેઓ યાવાન ઉપકાર કરશે તે સર્વથી પણ કોટિગુણતઃ ઉપકાર ભગવાને કરાશે, જે સુખ જ અપેક્ષિત છે તો ભગવાન સ્વયં જ સુખનું પ્રદાન કરે છે, જે સાધનપુરઃસર ભગવાન અપેક્ષિત છે તો અલૌકિક સાધનનું પણ દાન ભગવાન કરે છે. ‘નૃણાં’ પદે કામમયત્વ અને વિવેકવત્વ પ્રતિપાદિત થયું. કદાચિદ્ ભગવાન સુખસાધનોપકાર ન કરે ત્યારે શી ગતિ? જે તો ભગવાનને આશ્રયે છે તેના આત્મત્વે જ ભગવાન પ્રકાશે છે, જે પ્રકારે સ્વયં સ્વહિત કરે તે જ પ્રકારે ભગવાન પણ હિત કરે છે. વિપયનું જ દાન ભગવાન કરે ત્યારે તો

ઉપસ્થિત પરિત્યાગમાં કારણ શું ? સર્વે કીર્ત્યાદિ રસ ભગવાનમાં જ છે અને તે ભગવન્નિષ્ઠ કીર્ત્યાદિ રસ પણ પ્રકૃષ્ટ જ છે, જેમ મધુમાં સર્વ રસ અવ્યક્ત છે તેમ કાંઈ ભગવાનમાં કીર્ત્યાદિ રસ અવ્યક્ત નથી, તેથી ઉપસ્થિતને પણ પરિત્યજીને ભગવદ્રસપાન કરવું. ત્યારે અત્ર શું યુક્ત ? ભગવાનમાં વિદ્યમાન રસ ભોક્તવ્ય છે કે સ્વસિદ્ધરસ ભોક્તવ્ય છે ? અત્ર આવશ્યકત્વથી અને સાધવથી બાર્યાદિએ સહ જ ભગવદ્ભજન કર્તવ્ય છે પરંતુ સર્વપરિત્યાગે ભગવદ્ભજન કર્તવ્ય નથી એમ આશક્ષીને 'સદ્ભજનતાં' પદે પરિહરે છે કે અત્ર પૂર્વોક્તિમાં ભગવાન અને સ્વજનન સમતાએ નિરૂપિત છે, કિન્તુ આ સ્વજનનાદિ દુઃખદ છે, બ્રમથી જ સુખાભાસસમ્પાદક છે, અને ભગવાન તો નિર્દોષાનન્દસમ્પાદક છે, એમ વૈભક્ષણ્ય જનાય ત્યારે તો સન્દેહ જ ઉત્પન્ન ન થાય, તેથી વૈભક્ષણ્યજ્ઞાનાર્થ સુતાદિતું સ્વરૂપ નિરૂપે છે કે એ પ્રકારે સત્ત્વને-પરમાર્થતત્ત્વને જેઓ જ્ઞાનતા નથી, સ્વજનનાદિતું અને ભગવાનનું તારતમ્ય જ્ઞાનતા નથી, તેઓ રત્યર્થ-મિથુનતઃ ગ્રામ્યસુખાર્થ-ચરે છે, સર્વત્ર મિથુન થઈને ચરે છે, જેમ કોઈક પથિક સ્વોપવેશનાર્થ સ્થૂલ મગ્ન્યકને સહ લે છે, તેમ નિષિદ્ધાર્થમાત્ર-રત્યર્થ-આ સર્વ સ્વજનનાદિ-સર્વથા શૂઝા છે, અને શૂઝાએ બદ્ધ જીવ જેમ શૂઝાએ સહ ચરે છે તેમ અસુ પુરુષો પણ મિથુન થઈને ચરે છે. એવા અતિક્લિષ્ટને કયો અર્થ સુખદાન કરે ? અત્યન્ત પીડિતને વિષય પણ સુખી કરતા નથી, તત્ર સ્વજનની તો સુખજનકત્વવાર્તા પણ દૂર જ, સાધનાન્તરે વા ભગવાને પણ કરીને તેવા અત્યન્ત પીડિતને કાંઈ પણ સુખ થતું નથી. 'તુ' વિકર્તવાચક છે, અમે સર્વ શોધ્યું પરંતુ તાદૃશ ક્લિષ્ટનો સુખદાતા કવ પણ ન જોયો, કિન્તુ સુખદાન કોઈક કરશે એમ પણ શકું કર્તવ્ય નથી, કારણ કે સ્વતઃ જ વિહત-પતિતગૃહવત્ વિશીર્ણુ-તત્ર પણ નિરસ્તભગ-ઉત્કૃષ્ટપદાર્થરહિત-શૂન્ય અમેધ્યાદિયુક્ત સ્થાનમાં જેમ કોઈક સુખદાતા પણ સુખદાન કરી શકે નહિ, તેમ આ જગદ્માં કોઈ પણ સુખદાતા તેને-ક્લિષ્ટને-સુખ અર્પી શકતો નથી. અત્ર સપ્તમ્યન્ત 'સ્વવિહતે સ્વનિરસ્તભગે' પદે અધિકરણત્વે પરિત્યાગાવસ્થા વિવક્ષિત છે. જગત્પક્ષમાં પણ યત્ર કવચિત્ સેવમાન પણ ભગવત્સેવક વૈકુણ્ઠમાં જ સેવે છે, જગદ્માં સેવતો નથી એમ જ્ઞાનકું. (૨૧)

મુવિ પુરુષપુણ્યતીર્થસદનાન્યૃષયો વિમદા-

સ્ત ઉત ભવત્પદામ્બુજહદોધમિદદ્વિજલાઃ ।

દધતિ સકૃન્મનસ્ત્વયિ ય આત્મનિ નિત્યસુખં

ન પુનરુપાસતે પુરુષસારહરાવસથાન્ ॥ ૨૨ ॥

પરિભ્રમંસ્તીર્થનિષ્ઠો ગુરુલબ્ધહરિસ્મૃતિઃ ।

ન સેવતે ગૃહાન્ દુષ્ટાન્ સદ્ધર્માત્યન્તનાશકાન્ ॥ ૨૨ ॥

જેમતું અહુદ્ધિજલ અથમિતુ-પાપવિદારક-છે એવા અથમિદહુદ્ધિજલ અને જેમના હૃદયમાં ભગવચ્ચરણાવિન્દવિરાગે છે એવા ભવત્પદામ્બુજહદ વિમદ ઋષિઓ-મન્ત્રદ્રષ્ટા-બ્રૂમિમાં પુરુષપુણ્યતીર્થસદના ગર્જાકૃરુક્ષેત્રાદિ બહુપુણ્યતીર્થને-અને ગુરુગૃહને સેવે છે, ઉપાસે છે. જેઓ નિત્યસુખ આત્મા આપમાં સકૃદ્ મનને સ્થાપે છે તેઓ પુનઃ પુરુષસારહર આવસથને-પુરુષોના વિવેકાદિ સારનાં હર્ત ગૃહને-ઉપાસતા નથી. ૨૨.

પરિભ્રમતો તીર્થનિધિ ગુરુલ્લખ્યહરિસ્મૃતિ (પુરુષ) દુષ્ટ સદ્ભાત્યન્તનાશક ગૃહને સેવતો નથી. ૨૨.

એ પ્રકારે સર્વપરિત્યાગે ભગવદ્ભજન કર્તવ્ય છે એમ નિરૂપ્યું, તત્ર પ્રથમ શું કર્તવ્ય એમ આગ્રહણા થતાં ક્રમને નિરૂપનાં શ્રુતિ કથે છે કે પ્રથમ ભૂમિનું સમાશ્રયણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે ભૂમિ ભગવચ્ચરણારવિન્દ છે, તત્ર સમાશ્રયણીય ભગવચ્ચરણારવિન્દરૂપ ભૂમિમાં જ મગ્નચક્રપાદુકાદિના પરિત્યાગે નિરન્તર સ્થિતિ કરવી, આથી સર્વ જ ભોગને વ્યાવર્તિત કર્યા, તતઃ તીર્થાશ્રયણ કર્તવ્ય છે, વિશેષતઃ ચરણારવિન્દસ્કૃત્યર્થ ગર્જાનું સમાશ્રયણ કર્તવ્ય છે, સર્વ તીર્થમાં ગર્જા મુખ્ય છે, કારણ કે ગર્જા ચરણારવિન્દમાં જ સ્થિતિ કરે છે, તેથી ચરણારવિન્દની સ્કૃતિ અધિદૈવિકપક્ષે અને આવેશપક્ષે પણ ગર્જાતીરમાં સ્પૃષ્ટ છે, તત્ર પણ પુરુષુણ્ય-કુરુક્ષેત્રાદિ-તીર્થ સેવ્ય છે, કેવલ તે જ તીર્થ સેવ્ય છે એમ નહિ કિન્તુ ગુરુરૂપ પણ તીર્થ સેવ્ય છે, તીર્થનાં-ગુરુનાં-સદન-ગૃહ-ભૂમાં છે, તેથી તે પણ સેવ્ય છે. તે તીર્થગુરુ કયા ? ઋષિઓ, કારણ કે તે મન્ત્રદ્રષ્ટા છે. મન્ત્રોદ્ધારક તો લૌકિક જ પ્રકાર જાને છે, તેથી તે મન્ત્રદ્રષ્ટા ગુરુતીર્થમાં જઈને મન્ત્રાદિલૌકિકભગવદ્ભજન-સાધન શિક્ષણીય છે. તે ઋષિમાં શો વિશેષ ? તેઓ 'વિમદ' છે, જે મદે સ્વપરજ્ઞાન થતું નથી તે મદ-ગર્વ-તેમનામાં નથી, આથી ઋષિનું અભિજ્ઞાન પણ નિરૂપ્યું કે તેઓ સ્વપરાભિસ છે, કેવલ મદાભાવે સાત્ત્વિકકર્મા વા દેવતાન્તરોપાસક પણ સેવ્ય થઈ જાય તેથી કથે છે કે જે પુનઃ ભગવત્-પદામ્બુજહૃદ હોય, જેમને અન્તર્ધર્માહાત્મ્યસ્કૃતિ છે, જેમના અન્તઃ-હૃદયમાં-ભગવાન્ ભક્તિમાર્ગ-પ્રકારે વિરાજે છે અને બહિઃ પણ જેઓ ભગવદ્વાસાદારી હોય છે, જેઓ લોકના નિસ્તારાર્થ સર્વ લોકોપકારાર્થ કૃષ્ણે સહિત પરિભ્રમે છે તેવા જ ભગવત્પદામ્બુજહૃદ મહાશય સેવ્ય છે, અને તેથી જ જેમનું આર્ક્ષજન સર્વના જ અધને-પાપને-બેદે છે એમ કથ્યું, તેથી તેમના ચરણારવિન્દજલે પાપનો ક્ષય થાય છે, અને તેમના ઉપદેશે તદ્દધૃત્યસ્ય ભગવચ્ચરણારવિન્દ પણ સદ્ભૂમે છે એમ મુચ્ચન કર્યું. તેમની સેવાએ ભગવાન્ હૃદયમાં નિવિષ્ટ સતે જો શીઘ્ર જ દેહગાત થાય ત્યારે તો કોઈ પ્રકારની ચિન્તા નહિ પરન્તુ જો વિલમ્બ થાય તો કાન્નાદિએ બુદ્ધિભ્રંશ થતાં પુનઃ ગૃહાસક્તિ થાય અને તેથી કરેલું સર્વ વ્યર્થ થઈ જાય એમ આશંકાને 'દષ્ટિ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે ગુરુપદેશાદિએ આપમાં જેઓ સકૃત પણ મનને સ્થાપે છે તેઓ, જેમ સ્ત્રીવિશેષમાં કામીનું સકૃત પણ સ્થાપિત ચિત્ત તેને સર્વથા અનનુભવીને નિષ્પત્ત થતું નથી તેમ, સ્નેહે ભગવદ્રૂપાભિનિવેશ થયે જ્યારે ભગવાન્માં જેમનું ચિત્ત જાય છે તાદૃશ તો કદાચિત્ પણ ગૃહને સેવતા નથી, જેણે પૂર્વ ભગવાન્ દૃષ્ટ નથી તે કદાચિદ્ ગૃહને સેવે પણ, પરન્તુ જેમણે પૂર્વ ભગવાન્નું દર્શન કર્યું છે તે દૃષ્ટપૂર્વ ભક્ત તો ગૃહને સેવતા જ નથી, તાદૃશ પૂર્ણાર્થદ્રષ્ટા જો ગૃહમાં આવે તોએ ભગવાન્તે ત્યજશે નહિ તેથી તેના ગૃહસમાગમમાં શો દોષ ? આવસથ—ગૃહ-પુરુષસારહર છે વિવેકધૈર્યાદિને અને પૂર્વાવસ્થાને પણ વસ્તુતઃ સર્વને જ ગૃહ તો હરે છે. (૨૨.)

સત્ત્વમુલ્લિખ્યતં સદિતિ ચેન્નનુ તર્કહતં

વ્યભિચરતિ ક્વ ચ ક્વ ચ મૃષા ન તથોભયયુક્તૃ

અવહતયે વિકલ્પ ઇષિતોન્ધપરમ્પરયા

ભ્રમયતિ ભારતી ત ઉરુવૃત્તિરુચ્ચજહાન્ ॥ ૨૩ ॥

સદ્બુદ્ધયા સર્વથા સદ્ધિર્ન સેવ્યમશ્વિલં જગત્ ।

બ્રાન્ત્યા સદ્બુદ્ધિરત્રેતિ સન્તં કૃષ્ણં મજેદ્ બુધઃ ॥ ૨૩ ॥

સદ્ બ્રહ્મથી ઉત્થિત-ઉત્પન્ન-આ જગત્ સદ્-બ્રહ્મ-છે એમ નથી, કારણ કે તર્ક-યુક્તિએ-તે પક્ષ હત-આધિત-થાય છે, અને કવચિત્ તો વ્યભિચરે છે પણ, અર્જુનામા સદ્ રાજમાંથી અસદ્ વેન અને સત્ શુક્રિતમાંથી અસદ્ રજત ઉત્પન્ન થવાથી સદ્માંથી સદ્ જ ઉત્પન્ન થાય એ કથન કવચિદ્ મૃષા પણ થઈ જાય છે, પરંતુ ઉભયયુક્ત-સદ્સદ્ભાવ-જગત્ તેમ વ્યભિચારાદિદોષયસ્ત થતું નથી અન્ધપરમ્પરાએ વિકલ્પ ધર્મિન-છ-છે, આપની વેદરૂપા ભારતી રૂઢિસંકલ્પાદિ ઉરુદ્ધતિએ ઉકથપરને-કર્મપરાયણને-બ્રમાને છે. ૨૩.

સત્પુરુષોએ સદ્બુદ્ધિએ અખિલ જગદને સેવવું નહિ, અત્ર સદ્બુદ્ધિ બ્રાન્તિએ છે, તેથી બુધે સત્ કૃષ્ણને ભજવા. ૨૩.

એમ સર્વપ્રકારે ભગવદ્ધર્મને નિરૂપિતે સમ્યક્ માર્ગાનુસારે ભગવદ્ધર્મને સ્થિર પણ કરીને હવે ભજનીયનિર્ધારાર્થે યતમાન શ્રુતિઓ સચ્ચિદાનન્દ જ ભગવાન ભજનીય છે એમ કથનાર્થ-લોકમાં સત્ ચિત્ અને આનન્દ એકત્ર નથી એમાં તો વકતવ્ય જ શું પરંતુ તે ધર્મત્રયમાંથી પ્રત્યેક પણ ધર્મ કાંઈ પણ સ્થલે નથી એમ કથનાર્થ-શ્લોકદ્વયે જ ૩ લોકમાં સત્વાભાવ શ્લોકદ્વયે ચેતનમાં ચિત્વાભાવ અને શ્લોકદ્વયે સ્વર્ગાદિમાં આનન્દાભાવ એમ ૫૮ શ્લોકે સદ્નો ચિદ્નો અને આનન્દનો અભાવ કથિતે જ ૩ લોકનું સત્ત્વ ચેતનનું ચિત્ત્વ અને સ્વર્ગાદિમાં આનન્દત્વ નિરાકરે છે. તત્ર પ્રથમ શ્લોકદ્વયે જગત્માં સત્ત્વને નિરાકરે છે, અન્યથા ભગવાન જ સત્ છે એમ અર્થ ઉપપન્ન થાય નહિ. કારણ કે ભજનીયનિર્ધારમાં ગૌણ સત્ત્વ પ્રયોજક નથી, જ્ઞાનાર્થ વા દોષાભાવાર્થ તાદૃશ-ગૌણ-સત્ત્વનો ઉગયોગ છે અસત્સેવાએ પૂર્વે નાશ નિરૂપ્યો અને સત્સેવાએ કૃતાર્થતા પણ નિરૂપી. જે જગદમાં સત્ત્વ હોય ત્યારે તો જગદનું પણ ભજન થાય, અથવા જગદના ભજનમાં દોષ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી જગદનું સત્ત્વ અવશ્ય નિરાકર્તવ્ય છે, તત્ર જેઓ જગદનું સત્ત્વ વહે છે તેમનું મત વાદમુદ્રાએ નિરાકરે છે. તત્ર આ પ્રકારે સંશય છે. આ જગદનું સત્ત્વ કયો છે તે શું પ્રતીતિના અનુરોધથી કે કાંઈ વ્યવસ્થાપક કારણથી કે કાંઈ પ્રમાણથી ? એમ આશંકીને પ્રથમતઃ કારણવાદે જગત્ સત્ત્વ છે એ પક્ષને નિરાકરે છે, અન્યથા તો જગદનું સત્ત્વ ત્યારે અનુમાનથી સિદ્ધ થઈ જાય. તત્ર પૂર્વપક્ષમાં આ પ્રકારે અનુમાન થાય છે, આ જગત્ સદ્ જ છે, કારણ કે સદ્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે તાદૃશ જ હોય, જેમ સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન કુણ્ડલ સુવર્ણ જ હોય છે તેમ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન જગત્ સદ્ જ છે, 'કથમસતઃ સન્ જગત્' શ્રુતિએ પણ સત્ કારણમાંથી કાર્ય પણ સદ્ જ થાય છે એમ નિરૂપ્યું છે, તે અનુમાનને શ્રુતિ દ્વયે છે અત્ર 'તુ' વિતર્કવાચક છે, વિતર્ક-વાચક 'તુ' પદે તર્કઆધ કથ્યો, કારણ કે પૂર્વપક્ષીએ પણ વ્યાપ્તિપ્રાપ્ત તર્ક જ પદાર્થનો નિર્ણય કર્તવ્ય છે અને તર્ક તો શક્યવધિ છે એમ 'તર્કહત' પદે કથ્યે છે. અત્ર આ અર્થ છે જગદમાં જે સત્ત્વ સધાય છે તે શું કારણગત સત્ત્વ જ કાર્યમાં સમાગમે છે એમ વાદીનું વકતવ્ય છે કે આરમ્ભ-ન્યાયે કાર્યમાં સત્ત્વાન્તર ઉત્પન્ન થાય છે ? તત્ર પ્રથમ પક્ષ સાધીયાન નથી, કારણ કે તેમાં તર્કનો આવ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કારણનું સત્ત્વ કાર્યમાં સમાગમે તો કારણ અસત્ થઈ જાય, સ્વનાશની શક્ય થતાં કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન પણ ન કરે, તેમ કારણમાં કવચિત્ સ્થિત સત્ત્વસંકલ્પ ગુણ કાર્યમાં સમાગમે એમ પણ આપણુ ઉભયની સમ્પ્રતિપત્તિ નથી, તેથી બહુ તર્કે પરાહત હોવાથી કારણનું

સત્ત્વ કાર્યમાં સમાગત થતું નથી. હવે સત્વાન્તર આરંભાય છે એમ દ્વિતીય પક્ષ કહે તો તે પણ અસત્ છે, કારણ કે તે અનુમાનમાં વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, સદ્ અર્જુની અસદ્ વેત થયો. તત્ત્વ અસદ્શ સંજ્ઞાતમાં રિચત છે એમ પણ વક્તવ્ય નથી, કારણ કે તેમ સતે કાર્યમાં પણ તાવન્માત્ર-અસદ્-જ થાય, નહિ કે અતિરિક્ત સ્વભાવાદિ પણ. ખીજામાં તે જ સંજ્ઞાન્ત છે એમ પણ નથી, કારણ કે તેમ સતે પૃથુતો આવિર્ભાવ ન થાય, તેથી કાર્યકારણના વૈલક્ષણ્યથી કારણના સત્ત્વે નિયત કાર્યસત્ત્વ જ ઉત્પન્ન થતું નથી, કાર્યમાં કારણમાત્ર સત્ત્વને ઉત્પાદતું નથી, કિન્તુ સમવાયિકારણ જ કાર્યમાં સત્ત્વને ઉત્પાદે છે, ખીજા તો નિમિત્ત કારણ છે, દોષયુક્તભૂતયોનિ પણ તે જ બલવાન દોષે તિરોહિત થઈ જાય છે. સમવાયિ કારણ તો તત્ત્વવયવ ભિન્ન જ છે અને તેથી વ્યભિચાર નથી એમ જો પૂર્વપક્ષી કહે તો 'કવ ચ મૃપા' ઇત્યાદિએ નિરાકરે છે, ભ્રાન્તપ્રતિપન્ન રજત શુકિતકાથી ઉત્પન્ન થાય છે, શુકિતકાનું સત્ત્વ સતે પણ તે રજત સત્ત્વ નથી, રજત શુકિતકાત્રય હોવાથી શુકિતકા જ સમવાયિ કારણ છે તેથી વ્યભિચાર સિદ્ધ થયો, કેવલા શુકિત તત્ત્વ ઉપાદાન નથી કિન્તુ દોષસહિતા શુકિત ઉપાદાન કારણ છે, વિશેષતા અદર્શને સહકૃત ચાકચક્રાદિ દોષથી રજત ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે કેવલ આશ્રયત્વથી. તથાપિ એકાંશે રજત સત્ત્વ થાય પરંતુ સર્વથા તો અસત્ત્વ થતું નથી એમ આશંકીને 'ન' કારે નિષેધ છે કે તેમ પણ નથી. દોષથી તત્ત્વ સદ્શ તિરોહિત થયો છે એમ કહે ત્યારે તો પ્રકૃતમાં પણ મનોદોષે જગદ્ અન્યથા પ્રતીત થાય છે એમ જ પ્રતીતિ થાઓ, અન્યથા સચ્ચિદાનન્દરૂપે જગત્ કેમ ન ભાસે ? કિન્તુ અક્ષરકારણવાદ જ કેવલ સર્વત્ર વક્તવ્ય નથી, કિન્તુ પ્રકૃતિપુરુષકારણવાદ પણ વક્તવ્ય છે, તેથી ઉભયના પ્રકૃતિપુરુષતા-યોગથી જગત્ સદ્સદાત્મક છે, કેવલ સદ્ જ નથી, એમ વ્યવહારે અને સ્વરૂપા-સિદ્ધિએ પૂર્વપક્ષના હેતુને દૂષીને હેતુવન્તર આશંકીને 'વ્યવહારે વિકલ્પ ધર્મિનઃ' પદે નિરાકરે છે કે આ જગત્ સત્ છે કારણ કે અક્ષરવત્ સત્ત્વે પ્રતીયમાન છે એમ અનુમાન કરે તો તે અનુમાન પણ દુષ્ટ છે. કારણ કે આ વિકલ્પ-જગત્ની સત્ત્વરૂપા વિશિષ્ટા કલ્પના-તો કેવલ પ્રતીતિક છે, પરમાર્થરૂપ નથી, વ્યવહારમાત્રવે પણ પ્રતીતિ સિદ્ધ થઈ રહેતાં વાસ્તવ સત્ત્વત્વકલ્પનાનું પ્રયોજન નથી. આ સંસાર અનાદિ છે, અને સર્વને અત્ર સદ્બુદ્ધિ થાય છે, તેથી સંસાર સદ્ જ છે એમ પણ અન્ધપરમ્પરાએ ન કથયું, અન્ધપરમ્પરા પણ પરમ્પરા તો ખરી, પરંતુ અત્ર ચક્ષુમાન્તી પરમ્પરા નથી, તેથી તાદૃશી અન્ધપરમ્પરા પ્રમાણ નથી, પ્રત્યુત મહાન્તી બુદ્ધિએ તો આ સર્વ અસત્ જ છે એમ આભાસે છે. વેદાનુશૈષથી જગદ્નું સત્ત્વ અર્જુનકરાય છે એમ કથતા હો તો તેમ પણ નથી, કારણ કે વેદરૂપા આપતી ભારતી-વાણી-ઉકથપરને-કર્મજડને-ભ્રમાવે છે, ભ્રામણપ્રકાર તો દ્વિતીયસ્કન્ધમાં નિરૂપિત છે, વેદ તો સર્વ અક્ષરગત છે એમ કહે છે પરંતુ અક્ષરને જગદ્ગત માનીને લોક ભ્રમે છે, ક્રિયાસમતો પદાર્થને વિચારતા નથી એમ 'ઉકથજડ' પદે કથ્યું- (૨૭)

ન યદિદમગ્ર આસ ન ભવિષ્યદતો નિધના—

દનુમિતમન્તરા ત્વયિ વિભાતિ મૃષૈકરસે ।

અત ઉપમીયતે દ્રવિણજાતિવિકલ્પપથૈ—

વિંતથમનોવિલાસમૃતમિત્યવયન્ત્યબુધાઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્વપુષ્પાદિસમત્વાદિ મિથ્યાભૂતં જગદ્ યતઃ ।

અધિષ્ઠાનાચ્ચ સદ્જ્ઞાનં તં કૃષ્ણં નિયતં મજેત્ ॥ ૨૪ ॥

આ જગત્ સૃષ્ટિથી પૂર્વ-અગ્રે-ન હતું અને નિધનથી-પ્રલયથી-અનન્તર રહેશે નહિ પરન્તુ તે તો અન્તરા-મધ્યમાં-એકરસ આપમાં અનુભિતિએ સિદ્ધ અનુભિત છે તેથી મૃષા ભાસે છે, આથી ગવાદિ દ્રવિણુની જે ગોત્રાદિ અતિ તેના જે અવાન્તર બેદરૂપ વિકલ્પ તે જ ઉપમાનનો માર્ગ છે, તે માર્ગે જેમ ગોસદશ ગવય તેમ બ્રહ્મસદશ જગત્ પરન્તુ જગદ્ બ્રહ્મ નહિ, કારણ કે એતાદશ વિતથ મનોવિદાસ-અસન્મનોરૂપ વિદાસ-જગદ્ને જેઓ ઋત-સત્ય-બ્રહ્મ-છે એમ બને છે તેઓ તો અયુધ છે. ૨૪.

અપુષ્પાદિસમત્વથી જગદ્ મિથ્યાભૂત છે, જે અભિધાનથી તેમાં સદ્ભાન થાય છે તે કૃષ્ણને નિયત બજવા. ૨૪.

જગદ્નું સત્યત્વ મા હો, તેથી વિશેષતઃ સેવમાન પુરુષો જગદ્ને સત્યત્વે સેવશે નહિ, પરન્તુ જેઓ સ્વભાવથી જગદ્ને સેવે છે, તેમનો નિષેધ કેમ સિદ્ધ થાય? સત્ત્વવત્ અસત્ત્વનો પણ જગદ્માં અભાવ જ છે, તેથી જેમ જગદ્નું સત્ત્વ સાધવું શક્ય નથી તેમ તે જ હેતુએ અસત્ત્વ પણ સાધવું શક્ય નથી, તેથી જગદ્ સદસદિલક્ષણુ જ હો, અને તેથી તે જગદ્ની સેવામાં યુક્ત પણ નથી તેમ દોષ પણ નથી, તેથી જગદ્નો પરિત્યાગ કેમ થઈ શકે એમ આશંકીતે પરિહરે છે કે આ જગદ્ અગ્રે ન હતું, જે અસત્ત્વનું સાધક અત્ર નહોત્યારે તો પૂર્વપક્ષી જેમ કહે છે તેમ કહી પણ શકાય, પરન્તુ અસત્ત્વસાધક હેતુ તો છે, આ જગદ્ અસત્ છે, કારણ કે તે કાદાચિત્ક છે, જે તેમ નહિ તે તેમ નહિ, જેમ કે બ્રહ્મ, એમ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ જગદ્નું અસત્ત્વ નિરૂપણુ કરે છે. 'ન યત્' પદે કાદાચિત્કત્વ જ નિરૂપાય છે, કારણ કે આ જગદ્ સૃષ્ટિથી અગ્રે-પૂર્વે-ન હતું, અને નિધનથી-પ્રલયથી-અનન્તર પણ જગદ્ રહેશે નહિ, તેથી મધ્યે કદાચિદ્ જ જગત્ થયું છે, તેથી જણાય છે કે જગદ્ અસત્ છે, કારણ કે જે સદ્ હોય છે તે તો કાલ-ત્રયે પણ હોય જ છે, સત્ કદાચિદ્ અસદ્ થતું નથી, અન્યથા ધૃત પણ કદાચિત્ પટ થઈ જાય, તેથી કાદાચિત્ક આન્તરાલિકત્વથી જગદ્ અસત્ છે એમ સિદ્ધ થયું. આ હેતુએ તો સત્ત્વાભાવ જ સિદ્ધ થઈ શકે પરન્તુ અસત્ત્વ તો સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, વ્યતિરેકે પણ તેનો સત્ત્વાભાવમાત્ર જ સધાય છે પરન્તુ સત્થી વિપરીત ધર્માન્તર સધાતો નથી એમ આશંકીતે 'અનુભિતમ્' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે જેમ શુક્તિકામાં રજત તેમ આ જગદ્ મૃષા જ ભાસે છે, આપમાં જગદ્ મૃષા ભાસે છે, કારણ કે જે વિદ્યમાન સતે તત્ત્વે અતિરિક્ત ભાસે તે મિથ્યા એમ સિદ્ધ છે, 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' એ શ્રુતિએ અને બ્રહ્મવિદોએ યદપિ નિર્ણયિત છે તથાપિ જે અન્યથા-જગત્ત્વે-ભાસે છે તે તો મૃષા મિથ્યા જ હોવાને યોગ્ય છે. 'અનુભિતમન્તરા' ઇત્યાદિએ હેત્વન્તરને પણ કહે છે કે પ્રત્યક્ષમાં તો રજત દશ્યમાન નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ તો શુક્તિવિષયક છે, રજતે સદ્ તો સન્નિકર્ષ પણ નથી, કારણ કે સંયોગ તો સદ્નો જ હોય છે, 'સત્સમ્પ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિર્જનમ તત્ પ્રત્યક્ષમ્' એમ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે, રજત તો શુક્તિવિષય ઇન્દ્રિયાર્થ-સન્નિકર્ષાન્તર કેવલ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુમાનવિષય કાચ છે, તેથી તે બુદ્ધિ જ રજતમાં કારણ છે, અને જ્ઞાનકરણુક જ્ઞાન અનુમાન છે, તેથી રજત અનુમાનવિષય-અનુભિત-થાય છે. કિન્તુ ઇન્દ્રિયના અને અર્થના મધ્યમાં જે ભાસે તે મૃષા-મિથ્યા-તેમ અત્ર પણ પ્રમાતૃચૈતન્યના અને બ્રહ્મચૈતન્યના મધ્યમાં જગદ્ ભાસે છે, અને તે પણ યત્રપર્યન્ત એ કિમય ચૈતન્યની સમ્યક્ પરીક્ષા નથી તત્રપર્યન્ત જ ભાસે છે, તેથી જગદ્ અન્તરા જ વિશેષે ભાસે છે, આ ઉભયે ચૈતન્ય વિચારિત સતે-તત્ત્વમસિ' વાક્ય અવગત સતે-તો પશ્ચાત્ સર્વત્ર બ્રહ્મ જ ભાસે છે. કિન્તુ એકરસ આપમાં જગદ્ નાના પ્રકારે ભાસે છે, તેથી પણ જગદ્ મૃષા જ છે એમ જાનવું,

જેમ એક ચન્દ્રમાં દ્વૈતપ્રતીતિ ભ્રાન્તિએ થાય છે તેમ એકરસ બ્રહ્માં નાનારસ જગદ્ગતી પણ પ્રતીતિ ભ્રાન્તિએ જ થાય છે. તથાપિ જગદ્ગતું અસત્ત્વ કેમ સિદ્ધ થશે કારણ કે અસદ્ગતી તો પ્રતીતિ જ હોતી નથી એમ આશંકીને 'અત ઉપમીયતે' પદે પરિહરે છે કે અસત્સાદશ્યથી જગદ્ અસદ્ છે એમ ઉપમા અપાય છે. જેમ દ્રવિણુગતિવિકલ્પમાર્ગે પદાર્થ ઉપમપાય છે જેમ 'ગોસદશ ગવય' વાક્યનું અવશ્ય કરીને અરણ્યમાં ગવયને દેખતો વાક્યાવગત સાદશ્યને સ્મરીને ગવયમાં તે સાદશ્યને દેખતો પુરુષ 'આ તો ગવય છે કારણ કે ગોસદશ છે' એમ માને છે, તેમ અત્ર પણ દ્રવિણુગવાદિની જે ગોત્વાદિ ગતિ તેના અત્યાન્તરભેદરૂપ જે વિકલ્પ તે જ ઉપમાનમાં માર્ગ છે, અન્યથા ગવયને સ્થાને 'આ ગો છે' એમ જ પ્રતીતિ થાય, આ જ વિશેષથી અત્ર અતુમાનવિષયતા નથી, પરન્તુ ઉપમાનવિષયતા છે, કારણ કે વહ્નિ તો સર્વત્ર જ વ્યાપ્ત્યાદિમાં ગતિ જ છે અને સાદશ્યજ્ઞાન તો ભિન્નગતીયને જણાવે છે, તેમ જે અસત્ સતે દશ્યમાન થાય છે તે પણ વિચાર કરતાં સમ્ભવતાં નથી, એટલા ધર્મ-સામ્યથી જગત્ પણ અસદ્ જ એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. જ્ઞાન તો શશશૃંગનું પણ થાય છે તેથી કોઈ પણ તેના અસત્ત્વને નિરાકરતું નથી, ભાસે તો સત્ત્વ પણ અને અસત્ત્વ પણ, પરન્તુ વિચાર-સહિષ્ણુગુણયુક્તપ્રમાણે જે ભાસે તે સદ્, અને વિચારાસહિષ્ણુદોષસહિતકરણે જે ભાસે તે અસદ્ એમ સદ્ગતો અને અસદ્ગતો વિશેષ છે, મહાન વૈદિકેતિ પણ જગદ્માં સદ્બુદ્ધિ છે, અન્યથા જગદ્-ના અસત્ત્વે અસ્થૈર્યથી વિશ્રમ્ભે તેમના સર્વ વ્યવહાર જ થાય નહિ, તેથી જગદ્ગતું સત્ત્વ વા સદ્સદ્વિલક્ષણત્વ વક્તવ્ય છે એમ આશંકીને 'વિતથમનોવિલાસ' પદે પરિહરે છે કે આ સર્વ જગદ્ વિતથ-મિથ્યાભૂત-જ છે, કારણ કે મનોવિલાસ છે, જગત્માં મને કરીને જે જેને જે પ્રકારે માને તેના પ્રતિ તે તે પ્રકારે-છાંદ દ્વિષ્ટ શુદ્ધ અશુદ્ધ આત્મીય પરકીય-પ્રતિભાસે છે, કારણ કે નિસર્ગતઃ કોઈ પણ પદાર્થ જગદ્માં એવો નથી જે સર્વ પ્રતિ પ્રિય થાય, તેથી આ જગદ્ મનોવિલાસકૃત જ છે, મનોરથવદ્ મિથ્યાભૂત જ છે, એતાદશ જગદ્ને જેઓ સત્ય માને છે તેઓ અધુધ-વિચાર-રહિત-છે, પશ્ચિત નથી. (૨૪)

સ યદજયા ત્વજામનુશયીત ગુણાંશ્ચ જુષન્

ભજતિ સરૂપતાં તદનુ મૃત્યુમપેતભગઃ ।

ત્વમુત જહાસિ તામહિરિવ ત્વચમાન્તભગો

મહસિ મહીયસેષ્ટગુણિતેપરિમેયભગઃ ॥ ૨૫ ॥

કાલાદિતૃણપર્યન્તા ન સેવ્યા મુક્તિમિચ્છતા ।

દોષત્યાજનશક્તો હિ સેવ્યો દાતા ગુણસ્ય ચ ॥ ૨૫ ॥

તે ભગવદ્ગુણ જ જીવ અજ્ઞાએ-ભગવન્માયાએ-કરીને અજ્ઞાને-અવિદ્યાને વા પ્રકૃતિને-અનુસરે અને તદનુ-તેને અનુસરીને-જીવભાવને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે અજ્ઞાના ગુણને સેવતો તે જીવ સ્વચૈતન્યને પરિભવીને સરૂપતાને ભજે છે-જડભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, તદનુ-જડતાને પ્રાપ્તિને-તે અપેતભગ-નિરસ્તસમસ્તૈશ્વર્ય-જીવ મૃત્યુને પણ પ્રાપ્તે છે, પરન્તુ સર્પ જેમ ત્વચાને ત્યજે તેમ આપ તે વ્યામોહિકા અજ્ઞાને ત્યજે છે અને ભગને સ્વીકારીને અષ્ટગુણિત અભિમાદૈશ્વર્યે સહિત પૃથ્વું તેજ્ઞે-રૂપ મહમાં વિરાજે છે, કારણ કે આપના ભગ અપરિમેય-અસહ્ય્યાત-છે. ૨૫.

મુક્તિને ઇચ્છતાએ કાલાદિતૃણપર્યન્ત કોઈ પણ સેવ્ય નથી, દોષત્યાજનશક્ત અને ગુણના દાતા કૃષ્ણ સેવ્ય છે. ૨૫.

એમ શ્લોકદ્વયે ભગવાન્નાર્થ અન્યત્ર સત્યત્વને નિરાકરીને તત્વતઃ સત્યત્વ હોવાથી તે જ કૃષ્ણાખ્ય
વસ્તુ ભગવાનીય છે તેથી સદંશ વિચારીને હવે શ્લોકદ્વયે ચિદંશને વિચારે છે. ચિત્ત સેવ્ય છે એ
પક્ષમાં પણ ભગવાન જ સેવ્ય છે, પરંતુ જીવ સેવ્ય નથી, કારણ કે સ્વરૂપસ્થિત જ
સેવ્ય હોય છે અને જીવ તો સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત થયા છે, કારણ કે તે જ
ભગવદ્વ્ય પણ જીવ જ્યારે અગ્નિએ—ભગવન્માયાએ—કરીને અગ્નિને—અવિદ્યાને વા
પ્રકૃતિને—અનુસરીને શયન કરે છે, તેને—અગ્નિને—અનુસરીને જીવભાવને પ્રાપ્ત કરે
છે, ત્યારે તે અગ્નિને ગુહામાં સેવતો જીવ સ્વાનન્દને પરિત્યજતાં ‘હું’ જડમાંથી આનન્દને પ્રાપ્તીશ’
એમ જ્યારે જડાનુભવ કરે છે ત્યારે સ્વયં જીવ પણ સ્વચૈતન્યને પરિત્યજીને સરૂપતાને ભજે છે—
જડભાવને પ્રાપ્ત કરે છે—એમ અવિદ્યાસમ્બન્ધથી આ આનન્દાંશને અને ચિદંશને પણ અપગમે છે
અને કેવલ જડતાને આપન્ન થઈ જાય છે, અને જડની ઉપાસ્યતા તો પૂર્વે જ નિષેધી છે. જડભાવમાં
શો દોષ કારણ કે મહદ્ રત્નાદિનો પણ જડભાવ છે એમ આશંકાને ‘તદ્વતુ મૃત્યુમ’ ઇત્યાદિએ પરિ-
હરે છે કે કાલ જડગુણને ક્ષોભાવે છે અને અત્રપ્રાય તે ગુણોને ભક્ષે છે તેમ આ જીવને પણ કાલ
ભક્ષે છે, અને તદ્વતુ-જડતાથી અનન્તર-મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે, જીવનું અનિષ્ટ એતાવદ્ જ છે એમ
પણ નથી, જેમ રાજા યાવજ્જીવ સુખે જીવે છે અને અન્તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત છે તેનાથી પણ આ
જીવનું દુઃખ અધિક છે, કારણ કે જીવ ‘અપેતભગ’ છે, તેનાં ઐશ્વર્યાદિ ભાગ્ય અપગત થઈ ગયાં છે,
એવો ક્ષોષપ્રાય અને મૃત્યુચરત પણ જે થઈ ગયો હોય તોદશ જીવ સેવ્ય કેમ હોય? ભગવાનને
પણ ‘મમ માયા દુરત્યયા’ વાઙ્મયથી માયાસમ્બન્ધ તો છે તેથી ભગવાન પણ તેવા જ હશે એમ
આશંકાને ‘ત્વમુત’ ઇત્યાદિએ નિરાકરે છે કે આપ તો તે મોહિકા અગ્નિને ‘જહાત્યેનાં સુકતભોગામજ્જેન્યઃ’
શ્રુતિપ્રામાણ્યે ત્યજો છો, આ જ ભગવાનનું જીવથી વૈકલ્પ્ય છે. એતન્મૂલક અન્ય પણ વૈકલ્પ્યને
‘આત્મભગ’ પદે કયે છે કે નાશક કારણના અભાવથી આપમાં ઐશ્વર્યાદિ ભગ સ્વીકૃત જ હોય છે. અગ્નિએ
કિર્મીરિત તે જીવ અગ્નિએ સહ સ્થિતિ કરે છે. ભગવાન જે તે અગ્નિને ત્યજે ત્યારે તો તેનું જીવથી
વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જ અપગમે તેથી ભગવાન તે અગ્નિને કેમ ત્યજે એમ આશંકાને ‘અહિરિવ’ ઇત્યાદિ-
એ પરિહરે છે કે કાલે કરીને સર્પ સ્વને જીર્ણ માને છે તતઃ તેઓમાં મુખ્ય કસર્ણીર કાદ્રવેયે ‘ભૂમિભૂમ્ના’
ઇત્યાદિક કોષ્ઠક મન્ત્રનું દર્શન કરીને તે દૃષ્ટ મન્ત્રે સર્વે સર્પને જરાથી વિમોઝ્યા ત્યારે સર્વે સર્પોએ જીર્ણ
તનુને અપહતી, તેમ સ્વૈશ્વર્યે અખણ્ડ જ સ્થિત પૂર્વાવસ્થા ભગવાન પણ સહજ સમ્મદ્ધા પણ ત્યજૂ પા તે
અગ્નિને ત્યજે છે. સર્પમાં ત્વદ્વપરિત્યાગે પણ કોષ્ઠ પણ વિશેષ થતો નથી, તેથી ભગવાનમાં પણ
માયાચક્રણપરિત્યાગાવસ્થામાં કોષ્ઠ પણ વિશેષ થતો નથી, તેથી ભગવાને માયાપરિત્યાગ વ્યર્થ છે
એમ આશંકાને ‘મહસિ મહીયસે’ ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે આપ ભગવાન તો પૂર્ણ તેજ્જેરૂપ અષ્ટૈશ્વર્ય-
સહિત મહમાં વિરાજો છો, તે અગ્નિ વિદ્યમાન હો વા અવિદ્યમાન હો, તે અગ્નિએ આપમાં કોષ્ઠ પણ
ઉપચયાપચય થતો નથી, આપ સર્વદા જ અષ્ટૈશ્વર્યયુક્ત પરમ પ્રકાશમાન સ્વરૂપાનન્દમાં વિરાજો છો
જ. એ સત્ય છે, તથાપિ ક્ષોકદૃષ્ટિએ અગ્નિસમ્બન્ધે દોષપ્રતિમાન થાય, તેથી આપ અગ્નિને ત્યજો
છો એમ કથ્યું, વસ્તુતઃ તો અગ્નિ સર્વ શક્તિઓ આપ ભગવાનમાં સ્થિત જ છે તેથી તેમણે કરીને
આપની કાંઈ પણ ક્ષતિ નથી, કારણ કે પૃથગ્ભૂત જ તે તે શક્તિએ અનિષ્ટનું ધ્રવણ છે, આપ તો
‘અપરિમેયભગ’ છો, માનયોગ્ય મેય ભગ તો ક્રિયાએ નિવર્તાય, પરંતુ આપના તો ભગ અપરિમેય છે,
તેથી તે અપરિમેય ભગ ક્રિયાશક્તિએ પણ શું નષ્ટ થઈ શકે? સર્વસામ્યુદયમાહાત્મ્ય સર્વદોષવિવર્જિત
ભગવાન જ સેવ્ય છે, પરંતુ જીવ કદાચન સેવ્ય નથી. (૨૫.)

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।

असुतृપયોગિનામુભયતોપ્યસુખં ભગવન્
નનપગતાન્તકાદનધિરૂઢપદાદ્ ભવતઃ ॥ ૨૬ ॥

જીવેષુ ભગવાનાત્મા સજ્જન્નસ્તેન તત્ર ન ।

ભજનં સર્વથા કાર્યં તતોન્યત્રૈવ પૂજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

•યતિઓ પણ હૃદિસ્થિત કામવાસનાને જે સમુદ્ધરે-દૂર કરે-નહિ તે હૃદિગત પણ ભગવાન તેમને પણ દુરધિગમ છે, દુઃખે પણ તેમણે પ્રાપ્તિ શકતા નથી, અસદ્ગતે તે ભગવાન સુતરાં દુરધિગમ છે. કારણ કે ભગવાન અસ્મૃત એવા કણ્ઠમણિના સમાન છે, જેમ કણ્ઠમાં સ્થિત પણ કણ્ઠમણિ કણ્ઠને સુખ દેતો નથી પ્રત્યુત વિસ્મૃતિએ દુઃખ જ દે છે, તેમ હે ભગવન્! પ્રાણપ્રોષાર્થ જે ઉપાયવાન છે તેવા અસુતૃપ યોગીને તો ઉભયતઃ અસુખ થાય છે, અન્તઃ-યમ-અપગમ્યો નથી, તેથી એતાદૃશ-યમે સહિત-કાલ પણ તેમને દુઃખ દે છે અને જીવનદશામાં પણ તેમને આપથી દુઃખ થાય છે, કારણ કે તેમણે ભગવત્પદ અધિરૂઢ નથી, તેથી ચિન્તાકુલ થઈને કિલ્લ થાય છે ૨૬.

જીવમાં ભગવાન આત્મા સજ્જન્ન છે, તેથી સર્વથા તત્ર ભજન કાર્ય નથી, તેથી અન્યત્ર જ પૂજયુઃ ૨૬.

ભગવત્સેવાપેક્ષાએ જીવભજન જ મુખ્ય છે કારણ કે જીવમાં ભગવાન પણ છે અને જીવ પણ છે, તેથી સાંશ ભગવાન તત્ર જીવમાં સ્થિત છે તેને પરિત્યજીને કેવલ નિરંશ ભગવાન કેમ સેવ્ય એમ આશંકીને 'યદિ ન સમુદ્ધરન્તિ' છત્યાદિએ પરિહરે છે કે યત્ર અંશ પ્રકટ છે અને ભગવાન પણ પ્રકટ છે તત્ર તેમ જ છે, અને તેથી જ પૂર્વે અન્નમથાદિ વા ગુર્વાદિ પુરુષોમાં જ ભગવદ્દારાધન કથ્યું, પરંતુ યત્ર સ્વરૂપ જડતાને આપત્ત છે અને ભગવાન સર્વથા પ્રકટ નથી તત્ર જીવમાં કયે પ્રકારે ભગવદ્દારાધન થાય ? કાષ્ઠમાં વહ્નિ છે તેથી શીતનિવૃત્ત્યર્થ વા મોહાર્થ કાષ્ઠ સેવાતું નથી, તેમ અપ્રકટભગવત્સ્વરૂપ જીવ સર્વથા સેવ્ય નથી. હૃદયમાં વિદ્યમાન સ્વપ્રકાશ ભગવાન કેમ પ્રકાશતા નથી ? જે હૃદયમાં રચિત કામજટાને યતિઓ પણ સમુદ્ધરે નહિ તે યતિઓએ પણ ભગવાન દુરધિગમ છે, જેમ નિખાતના ઉપર વૃક્ષ આરોપિત હોય તો તેના ઉન્મૂલન વિના જેમ ખાત ઉદ્ધાટી શકાતાં નથી તેમ અન્તઃસ્થિત ભગવાન પણ માયાજવનિકાએ આચ્છન્ન છે અને તદુપરિ અવિદ્યાએ આચ્છાદિત છે તેથી વાસનાકામ-ક્રોધાદિવૃક્ષે સર્વથા લુપ્તાભિજ્ઞાન ભગવાનનાં દર્શન કેમ થાય ? તત્ર પણ અસદ્ દેહાભિમાનીને તો ભગવદ્દર્શન કેમ જ થાય ? તથાપિ વસ્તુસામર્થ્યથી તત્ર ભગવાન છે તેથી ફલ થશે એમ આશંકીને 'અસ્મૃતકણ્ઠમણિઃ' પદે પરિહરે છે કે અસ્મૃત એવો જે કણ્ઠમણિ તદ્રૂપ ભગવાન છે, જેમ કણ્ઠમણિ કણ્ઠમાં સ્થિત હોય છે તથાપિ કણ્ઠને સુખી કરતો નથી, પ્રત્યુત વિસ્મૃતિએ સ્વરૂપમાત્ર સ્મૃત સતે દુઃખતું જ પ્રદાન કરે છે, તેમ ભગવાન પણ તે જીવને જ સુખી કરતા નથી તો તે જીવના પૂજકને તો કયાંથી સુખી કરે પ્રત્યુત ભગવાન યતિઓના પરમદુઃખદ પણ થાય છે, જેમ વિસ્મૃતમણિ તદ્રૂપે પણ પર પુરુષને દુઃખદ થાય છે તેમ આત્માન્વેષણાર્થ સર્વસ્વપરિત્યાગ કરીને ગત યતિને ભગવાન પરમદુઃખદ થાય છે, આ તો આમરણાન્ત પરિત્યાગધર્મ પરિપાલકનો પ્રસંગ કથ્યો, પરંતુ જેઓ બહિઃ આત્મોપલક્ષ્મના અભાવથી આતિદુઃખસાધને કિલ્લ સતા થયાકથ્ય-ચિંત્ પ્રાણપોષણ કરે છે તેઓ તે

પૂર્વે અસુતૃપ અને યોગી છે વા અસુતૃપણ્યાર્થે જ તેઓ યોગી છે, તેઓ તો કૃત સર્વપરિત્યાગાદિ-
એ પણ કેવલ જીવનને સમ્પાદે છે, તેમને ઉભયતઃ અસુખ થાય છે, અનંતપગતાન્તકથી અને
આપથી એમ ઉભયતઃ તેમને અસુખ થાય છે એમ નિર્દિશે છે, ધર્મપરિત્યાગથી યમે સહિત કાલ
પણુ તેમને દુઃખનું પ્રદાન કરે છે, નરકનું અને મૃત્યુનું પ્રદાન કરે છે, અને ભગવાનનું સ્મરણ નથી
તેથી ભગવાન પણુ તેમને દુઃખનું પ્રદાન કરે છે, તેથી જીવનદશામાં પણુ તેમને દુઃખ જ રહે છે.
ભગવાન અપ્રાપ્ત તો રહે પરંતુ ભગવાન તેમને દુઃખપ્રદાન કેમ કરે એમ આશકૃતિને ‘અનધિરૂઢ-
પદાત્’ પદે પરિહરે છે કે તેમણે ભગવત્પદ આરૂઢ કર્યું નથી, તેથી ચિન્તાકુલ તેઓ કિલ્બટ થાય છે. (૨૬).

ત્વદ્વગમી ન વેત્તિ ભવદુસ્થશુભાશુભયો-

ગુણવિગુણાન્વયાંસ્તર્હિ દેહભૃતાં ચ ગિરઃ ।

અનુયુગમન્વહં સગુણગીતપરમ્પરયા

શ્રવણભૃતો યતસ્ત્વમપવર્ગગતિર્મનુજૈઃ ॥ ૨૭ ॥

સુખસેવાપરો યસ્તુ સ આનન્દં હરિં ભજેત્ ।

અન્યથા સુખસમ્પ્રેપ્સુઃ સર્વથા દુઃખમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૭ ॥

ત્વદ્વગમી-ત્વત્સ્વરૂપાભિજ્ઞ-ભવદુસ્થ શુભાશુભમાં-ભવદર્થ ઉત્થિત શુભાશુભ કર્મમાં-ગુણના-
સુખના-અને વિગુણના-દુઃખના-અન્વયને-સમ્યન્-ધતે-જો જાને નહિ તો દેહભૃદ્ દેહાભિમાનીના
શરીરોને તે જાનતો નથી, વિધિનિષેધચિન્તાપકીર્ત્યાદિપ્રતિપાદક વાક્યોને પણુ તે જાનતો નથી,
કારણ કે શ્રવણાધિકારી પુરુષ મનુજોએ તે પ્રસિદ્ધ ભક્તહિતકારી અપવર્ગગતિ આપ અનુયુગ-
પ્રતિયુગ-અન્વહં-પ્રતિદિવસ-ગુણગીતપરમ્પરાએ શ્રવણભૃત છો, તેમણે આપનું ધારણ શ્રવણે કર્યું છે. ૨૭.
સુખસેવાપર તો જો હોય તેણે આનન્દ હરિને ભજવા, અન્યથા સુખસમ્પ્રેપ્સુ સર્વથા દુઃખને
પ્રાપ્ત કરે. ૨૭.

એ પ્રકારે ચિદ્રશ પૂજ્ય નથી એમ નિરૂપીને બૌદ્ધિકાનન્દ પણુ સેવ્ય નથી કિન્તુ ભગવદ્વાનન્દ જ
સેવ્ય છે એમ ‘ત્વદ્વગમી’ ઇત્યાદિ શ્લોકદ્વયે શ્રુતિ ગાન કરે છે. સ્વભાવતઃ જ સમૃત્યાદિમાં સર્વ જ
આનન્દ નિષિદ્ધ છે, જેમ અત્ર સાધારણ સ્ત્રીઓ સેવ્ય નથી તેમ આસરાઓ પણુ પરત્ર સેવ્ય નથી, જેમ
કાલાદિના નિયમ વિના જીવ્યમાન ભોગમાં અત્ર સર્વ શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધ છે તેમ સ્વર્ગલોકમાં પણુ
છે એમ જાનવું. જેમ અત્ર અપદ્વીર્તિ છે તેમ તત્ર પણુ છે, તેથી તે બૌદ્ધિક જ સુખાનુભવ
નિષિદ્ધ છે, તેથી નિષિદ્ધાચરણમાં સર્વથા દુઃખ જ છે, કારણ કે સર્વ જ સુખ દુઃખે અનુવિદ્ધ છે,
તેથી તાદૃશ દુઃખાનુવિદ્ધ સુખ કેમ સેવ્ય હોય? ભગવદ્વાનન્દ તો સર્વેએ સેવ્ય છે, તત્ર પૂર્વોક્ત દોષ
સમ્ભવતા નથી, કારણ કે અત્ર ભગવત્સ્વરૂપજ્ઞાનમાં જ ભોગાદિએ પણુ દુઃખનિન્દાચિન્તાદિ થતાં
નથી એમ શ્રુતિ આ શ્લોકે કહે છે. આપના સ્વરૂપાભિજ્ઞ ‘ત્વદ્વગમી’ આપમાંથી ઉત્થ શુભાશુભમાં-આપના
નિમિત્તે પ્રાપ્ત સુખદુઃખમાં-ગુણવિગુણાન્વયને જાને નહિ, જેમ પરમરિનગ્ધ જર સતે તદ્વર્થ
કિલ્બટા પણુ કામિની કલેશને જાનતી નથી વા જેમ રાજસેવક કર્તુચીદિએ રાજોદ્ધર્તનમાં સ્વયં
લિપ્ત સતે પણુ સુખ માનતો નથી, તેમ જો ભગવાનના મહાવૈભવને સેવકત્વે સદ્ અનુભવતો પણુ
તત્ક્રમને માને નહિ અને સેવાર્થ મહત્ત્વ પણુ દુઃખને પણુ પ્રાપ્ત કરતાં તે દુઃખને પણુ જો

માને નહિ-તો વિધિનિષેધચિન્તાપકીર્ત્યાદિપ્રતિપાદક વાક્યોને પણ તે માનતો નથી, વસ્તુતઃ તે વાક્યો દેહબૃદ્ધમાં ઘટે છે, તેથી આ લોકમાં ભગવત્સમ્બન્ધ થતાં સર્વોપદ્રવનિવૃત્તિ કથી, અન્યના સમ્બન્ધમાં તો સાધારણ પણ સુખદુઃખાનુભવ થતાં પ્રાણીઓને રાગદ્વેષ થાય છે, પ્રાણીઓના સમ્બન્ધ વિચિ-
નિષેધવાક્યો પણ તેને જ છે, તેથી સ્પષ્ટ જ ભગવત્સમ્બન્ધમાં જ સુખ છે, અન્યથા નથી. ત્વદવગમી-
આપનો સ્વરૂપાભિન્ન-સુખદુઃખમાં રાગદ્વેષને કેમ પ્રાપ્તો નથી વા તેને અપકીર્ત્યાદિ કેમ નથી એ
આશંકાને ‘અનુયુગ’ ‘અન્વહ’ પદે પરિહરે છે કે મનુષ્યોએ અન્વહ અનુયુગ આપ શ્રવણભૂત છે. તેથી
અપા અપવર્ગગતિ છે. અત્ર આ અર્થ છે. ભગવર્જુણાનુશ્રવણ નિત્ય છે, કારણ કે તત્ત્વ કર્મદેશ-
કાલવિશેષનિયમનો અભાવ છે, જે કાલોપાધિએ પ્રવર્તે તે સર્વ કામ્ય કર્મ એમ પૂર્વે જ કથ્યું છે,
તેથી ભગવાનના ગુણાત્તાતપરમ્પરાગુણનાં જે ગીત વ્યાસાદિકે કર્યાં તે ગીતની પરમ્પરાએ
આપના શ્રવણદ્વારા ભગવાન શ્રવણમાં ભરાયા પોષાય-છે, તેથી તે અન્ય નિષેધાદિકને શ્રવતો નથી,
કારણ કે તેનાં શ્રવણ-કર્ણ-ભગવાને જ પૂરિત છે, શ્રવણરૂપ નિત્યકર્મે અને ભગવાને કરીને તેના સર્વ
પાપનો ક્ષય થઈ ગયો છે, તેથી તે દુઃખજનક અપકીર્ત્યાદિકને પ્રાપ્તો નથી, ભગવાન મોક્ષ છે
તેથી મોક્ષ સિદ્ધ જ છે, તેથી સર્વદા તેનો આ જ ધર્મ છે, તેથી કાલધર્મ તેને યાદતા નથી,
અને ભગવાન પણ તે-ભક્તહિતકર્તા પ્રસિદ્ધ-છે, તેથી સર્વ જ મનુજે શ્રવણાદિએ તે ભક્તહિત-
કર્તા ભગવાનનું ધારણ કર્યું છે તેથી ભગવત્સેવકો તો ભગવદ્દેશને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે, તેથી કોઈ
પણ તેમની નિન્દા કરશે નહિ, તેથી ભગવત્સેવક જ નિર્દોષસુખભોક્તા છે, અન્ય કોઈ પણ નિર્દોષ-
સુખભોક્તા નથી એમ નિરૂપ્યું. (૨૭)

દ્યુપતય એવ તે ન ચયુરન્તમનન્તતયા

ત્વમપિ યદન્તરાણ્ડનિચયા નનુ સાવરણા :

સ્વ ઇવ રજાંસિ વાન્તિ વયસા યચ્છુતય-

સ્ત્વયિ હિ ફલન્ત્યતન્નિરસેન ભવન્નિધનાઃ ॥ ૨૮ ॥

કૃષ્ણાનન્દઃ પરાનન્દો નાન્યાનન્દસ્તથાવિધઃ ।

વેદા અપિ ન તચ્છક્તાઃ પ્રતિપાદયિતું સ્વતઃ ॥ ૨૮ ॥

દ્યુપતિ-સ્વર્ગપતિ સુરેન્દ્રાદિ-પણ આપના સ્વરૂપાનન્દની અનન્તતાએ અન્તને પ્રાપ્ત ન થયા ।
તેઓ જ અન્તને પ્રાપ્ત ન થયા એમ કાંઈ નથી, પરન્તુ આપ પણ આપના સ્વરૂપાનન્દના અન્તને
પ્રાપ્ત થતા નથી, કારણ કે આપ ભગવાનના અન્તર-મધ્યમાં-અણનિયય-અણસમૂહ-છે, તે પણ
સાવરણ-પ્રકૃતિપર્યન્ત ઉત્તરોત્તર દશગુણાવરણ-છે એમ નિશ્ચય છે, ખમાં જેમ રજ વાય તેમ કાલે
સહ તે તે સાવરણ અણનિયય આપમાં વાય છે, પરિશ્રમે છે. કારણ કે શ્રુતિઓ પણ તત્ત્વ જ વાય
છે, તે શ્રુતિઓ પણ અતન્તિરસને-નિષેધમુખે-ભવન્નિધન છે, આપમાં જ તાદશી શ્રુતિનું વિશ્રામ-
સ્થાન છે, તેથી નિશ્ચયે તે શ્રુતિઓ આપમાં જ ફેલે છે, આપને જ પ્રતિપાદે છે. ૨૮.

કૃષ્ણાનન્દ પરાનન્દ છે, અન્યાનન્દ તથાવિધ નથી, તે પરમાનન્દ કૃષ્ણાનન્દને પ્રતિપાદવાને
વેદ સ્વતઃ પણ શક્ત નથી. ૨૮.

કિન્તુ તે જ સુખસેવ્ય છે જે નશ્વર ન હોય, સુતરાં જે દેશકાલે પરિચ્છિન્ન હોય તે તો
સેવ્ય જ નથી, એમ કથવાને ભગવદાનન્દનો દેશકાલાપરિચ્છેદ આ શ્રુતિ નિરૂપે છે. જે દ્યુપતિ-સ્વર્ગપતિ
દેવેન્દ્રાદિ-સુખના તારતમ્યને જાને છે તેઓ પણ ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દના અન્તને પ્રાપ્ત થયા

નથી, કારણ કે બ્રહ્માનન્દપર્યન્ત જ શતસહસ્રાએ આનન્દનું પરિમાણ પણ જાત છે, તેથી આનન્દમય જ પર અગણિતાનન્દ સ્વરૂપાનન્દ છે એમ જનાય છે. જે અન્ત હોય તો અજ્ઞાને પણ શું જાત વા અજ્ઞાત પણ વિદ્યમાન અન્ત તો સ્વસમાપ્તિમાં દુઃખાનુભવ કરાવે જ છે એમ આશંકાને અનન્તતા' પદે કહે છે કે અન્ત વિદ્યમાન હોય અને જે ન જાને તો જ આ દૂષણ અને તેમનું અસાર્વજન્ય પણ, પરન્તુ આપનો અન્ત જ નથી કિન્તુ આપ પણ સ્વરૂપાનન્દને જાનતા નથી આપ સર્વજ્ઞ ભગવાન હો તથાપિ આપ સ્વરૂપાનન્દને જાનતા નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન કેમ ન જાને એમ પણ ન માનવું, કારણ કે વિદ્યમાનનું અજ્ઞાન સાર્વજન્યમાં પ્રતિબંધક છે પરન્તુ અવિદ્યમાનનું અજ્ઞાન કાંઈ પ્રતિબંધક નથી. એમ કાલાપરિચ્છેદ કથીને 'યદન્તરા' ઇત્યાદિએ દેશાપરિચ્છેદ કહે છે કે ભગવાનના અન્તરા મધ્યમાં અણનિયમ-અણસમૂહ-છે, વા અન્તરા અણનિયમ છે, તેઓ પણ સાવરણ છે, પ્રકૃતિપર્યન્ત ઉત્તરોત્તર દશગુણવરણયુક્ત છે. આથી એક બ્રહ્માણઃધિપતિનો બ્રહ્માનન્દ ગણિત છે એમ જનાવીને ભગવદાનન્દની અનન્તતા સમર્થા. તથાપિ બ્રહ્માણઃની સર્જ્યા હોય તો ભગવદાનન્દનું આનન્ત્ય ઉપપન્ન નથી એમ આશંકાને 'અ ઇવ રમ્ભસિ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે જેમ જલાકરશમિમાં કાટિશ: રેણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ભગવાનના શમક્રપમાં બ્રહ્માણઃ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કાષ્ઠક કહે છે, વસ્તુતઃ તો એક શમક્રપસ્થાન પણ આકાશવદ અતિવિશાલ છે, તત્ર જેમ કાટિશ: ભૂરેણ વાય છે તેમ બ્રહ્માણઃ પરિભ્રમે છે. ત્યારે કાલ મહાન હશે એમ આશંકાને 'વયસાં સહ' પદે પરિહરે છે કે કાલ પણ તત્ર કાટિશ: પરિભ્રમે છે, અથવા વાયુસ્થાનીય જ કાલ છે. તથાપિ પ્રમાણે સ્વરૂપાનન્દનો પરિચ્છેદ થતો હશે કારણ કે અનન્તાદિશબ્દે વાચ્ય છે એમ આશંકાને 'યદન્તરા' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે શ્રુતિઓ પણ જેમાંથી વાય છે, બ્રહ્માણઃાનન્ત્યવદ વેદનું પણ આનન્ત્ય છે તેથી એક જ બ્રહ્માણઃમાત્રની વાર્તા એક વેદ જાને છે, અને તેથી વેદે પણ આપનો સ્વરૂપાનન્દ પરિચ્છેદાતો નથી. એમ સતે સર્વ પ્રમાણે પણ ભગવાન અગમ્ય સતે તાદશ આનન્દમાં પ્રમાણ શું એમ આશંકાને 'ત્વયિ હિ ક્ષન્તિ' ઇત્યાદિએ પરિહરે છે કે શ્રુતિ જ સ્વરૂપાનન્દમાં પ્રમાણ છે, પરન્તુ તે પણ પર્યવસાનવૃત્તિએ, વાચ્યવૃત્તિએ નહિ. જેમ અનન્ત વૃક્ષ ફલે છે તેમાંથી ઉચ્ચસ્થિત પણ ફલ ભૂમિમાં જ પડે છે, તેમ સર્વ વેદ સ્વસ્વરીતિએ ભગવાનનું સ્વશક્ય માહાત્મ્ય વહે છે, તે જાત માહાત્મ્ય ફલ કથાય છે, તે ફલતુ કવ પણ પર્યવસાત ન હોવાથી ભગવાનમાં જ પર્યવસિત થઈ જાય છે. જેમ અનન્ત વૃક્ષોનાં અનન્ત પણ ફલ ભૂમિમાં જ પડે છે તથાપિ ભૂમિના સહસ્રાંશને પણ પૂરી શકતાં નથી તેમ અર્થોદ્ મેરુસર્પપન્થાયે જ વેદો ભગવન્માહાત્મ્યને જનાવે છે એમ વિધિમુખતાએ ભગવત્સ્વરૂપબોધકત્વ કથીને હવે નિષેધમુખે પણ ભગવદ્-બોધકત્વ 'અતનિરસતેન' ઇત્યાદિએ કહે છે-જે કાંઈ વેદે પ્રતિપાદ્ય નથી તે સર્વને પણ અનુવદીને કહે છે-કે આ સર્વથી પણ આપ પર છો એમ કથીને ભગવાનની તદતિરિક્તતા જનાવી-બોધી- 'ન તદ્વ્રોતિ કશ્ચન' 'યતો વાયો નિવર્તન્તે' ઇત્યાદિ શ્રુતિસહસ્રે પ્રતિપાદ્યપદાર્થનિષેધક નિષેધના સાવધિત્વે પર્યવસાનના અભાવથી અને અવધિભૂત પદાર્થનાં પરિજ્ઞાનના અભાવથી વાચકશક્તિ જ કુણ્ઠિત થઈ જતાં અપ્રમાણભાવને જાને પ્રાપ્ત થતા હોય એમ વેદ ભગવાનમાં જ તત્ત્વતઃ તાત્પર્ય-વૃત્તિએ નિધનને પ્રાપ્ત કરે છે, ભગવાનમાં જ પર્યવસિત થાય છે, તેથી એતાદશ પરમાનન્દ કૃણુ જ સેવ્ય છે, અન્ય કાંઈ પણ સેવ્ય નથી, એમ સર્વ વેદનો પર્યવસિત અર્થ છે એમ સૂચિત થયું, અને વેદ તે જ અર્થને બોધે છે એમ જ્ઞાન થવાને ભગવાને જીવની યુદ્ધિ ઉત્પાદી છે, તેથી સૂક્ષ્મેક્ષિણએ સર્વે જ વેદ આ પ્રકારે ભગવાનને પ્રતિપાદે છે એમ જીવ જાને એ હેતુથી અનિર્દેશ્ય પણ બ્રહ્મામાં ગુણવૃત્તિનું પણ સાક્ષાદ્ જ પ્રતિપાદન છે એમ આ શ્રુતિગીતાએ નિરૂપ્યું. અત્ર સર્વત્ર મૂલભૂતા શ્રુતિ સ્વયં જોઈ લેવી, તેમ વિવાદવિષયા શ્રુતિ પણ જોઈ લેવી અતિવિસ્તાર શક્યાએ તે લખી નથી. આ પ્રકારે શ્રુતિએ પ્રતિપાદિત ગૂઢ અર્થનું અત્ર ઉપનિષન્ધન થયું. ૨૮.

॥ ઇતિ શ્રી મન્મલાલ શાસ્ત્રિ વિરચિત વેદસ્તુતિનો અનુવાદ સમાપ્ત ॥

સૂક્ષ્મદીકાનાં દર્શન કરાવ્યાં એટલું જ નહિ પરંતુ એ ઉભયે ગ્રંથો માગ પિતાને અર્થે મરુત્ય પણ પ્રેમવામાં લેશમાત્ર પણ સફળ થયો નહિ. શૃંગારસમણનની પ્રતિ તો મારા પિતાએ સ્વતઃ જ કરી લીધી, અને સૂક્ષ્મદીકાની પ્રતિ એક મરુદેશસ્થ જેનાશ્રિત લિપિકાર પાસે કરાવી લીધી. કેશવલાલભાઈએ મને એ મ જણાવ્યું હતું કે આ ઉભયે ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ નટપુરમાં મન્દિરમાંથી જ થઈ હતી, પરંતુ એ મૂલ પ્રતિ ક્યા વર્ષમાં લખાઈ હતી તે મરુદેશસ્થ પ્રત્યન્તરકારે નહિ લેખવાથી હવે નિશ્ચિત કરવાની સામગ્રી મારી સમક્ષ નથી. મારા પિતાએ મરુદેશસ્થ પ્રત્યન્તરકારદ્વારા જે દીકા લખાવી તે જ પ્રતિને અનુસરીને સૂક્ષ્મદીકાના મુદ્રણાર્થે મારા લિપિકાર કાશીનાચણદ્વારા સિદ્ધ કરાવેલી પ્રતિને આધારે આ સૂક્ષ્મદીકાનું મુદ્રણ થઈ ગયું તદનન્તર ગદુલાલાજીના સર્જીલમાંથી પ્રત્યન્તરપ્રાપ્તિનું સામાગ્યોદ્ઘાટન થયું, તેને આધારે આતપરિશ્રમે શુદ્ધિપત્ર સિદ્ધ કરીને અત્ર નિવેશ્યું છે કે વિવેચક વાચકવર્ગ તેના સદુપયોગ કરે. શુદ્ધિપત્રમાં ()માં દર્શાવેલા ભાગ મુદ્રિત પ્રતિમાં અધિક છે અને ગદુલની પ્રતિમાં તે અવિદ્યમાન છે. પ્રાયઃ આ ભાગ મૂલ શ્લોકના પદની પ્રતીક હોય છે. યત્ર મુદ્રિત પ્રતિ શુદ્ધ સતે પણ પાઠાન્તર પ્રાપ્ત થયું તે મેં શુદ્ધિપત્રમાં V. L. થી દર્શાવ્યું છે.

કેશવલાલભાઈની મૂલ પ્રતિની—અને તેથી મારા પિતાની પ્રતિની અને તેથી મારી પ્રતિની અને તેથી મુદ્રિત પણ પ્રતિની—ઘટિત્રા ‘વદ્ધભાચાર્યવિરચિતા’ છે, પરંતુ ગદુલની સં. ૧૮૪૭ ની પ્રતિની ઘટિત્રીમાં આ દીકા શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરન. જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીગિરિધરજીની હોય એમ જણાય છે. જેમ સમ્પ્રતિ રા. મૂલચન્દ્ર શ્રીગોપીનાથજીને તૃતીયકુમાર શ્રીઆચકૃષ્ણજીને અને તદ્દંશ્ય શ્રીપુરુષોત્તમજીને પ્રદાયે અન્યાય જ કર્યો છે એમ માનીને તેમને ન્યાય અર્પવા ઉદ્યત થયા છે તેમ જ શ્રીગિરિ-વરજીના જ વંશ્યના ભાગિનેય ગદુલજીએ આ સૂક્ષ્મદીકાનું યશ અતિયશસ્વી શ્રીમહાપ્રભુજીમાંથી આશિષ કરીને શ્રીગિરિધરજીને અર્પવાનું તો ઉચિત નહિ માન્યું હોય? શ્રીગિરિધરજીના કૃતિપય એવા શ્લોક પણ કેવલ ગદુલજીના જ ગ્રંથાચયમાંથી પ્રાપ્ત કરીને ગદુલજીના પાશ્ચાત્ય ટ્રસ્ટી રા. તેલીવાલાએ પુ. ભ. સુધામાં પ્રસિદ્ધ કરી દીધા છે. આ પરિસ્થિતિમાં આ અધ્યાયની સૂક્ષ્મ દીકા શ્રીમહાપ્રભુજીની જ શ્રી-ગિરિધરજીની જ કે પછી શ્રીમહાચાર્યચરણને વા શ્રીગિરિધરજીને નામે આધુનિક ગદુલજીની જ વા કોષ/ક ઇતર અનતિપ્રાચીન જ પશ્ચિતની કૃતિ છે એમ સન્દેહને અવસરપ્રાપ્ત થાય છે, જે નિવૃત્ત કરવામાં અપેક્ષિત અવકાશ અને સામગ્રી સમ્પ્રતિ મારી પાસે નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ વેદસ્તુતિનો અક્ષરાર્થ સરલ કરવામાં આ સામ્પ્રદાયિકી સૂક્ષ્મ દીકાએ વિગત જ પ્રાપ્ત કર્યો છે એ તો નિષ્પ્રત્યુહ છે.

વેદજ્ઞ છન્દોવિચિતિમાં ‘અજાતુક્ત ગાથા’ એ પ્રકારે લક્ષિત ‘ગાથા’માં અન્તર્ભૂત ‘અવિતથ’ છન્દમાં આ વેદસ્તુતિનું ગાન થયલું છે. ‘નગ્નૈ મગ્નૈ જલોગ્’ એ પ્રકારે પિંજીલના છન્દઃસૂત્રમાં ‘અવિતથ’નું લક્ષણ આપ્યું છે. વૃત્તરત્નાકરમાં ‘યદિ ભવતો નગ્નૈ ભગ્નલા ગુરુ મર્દટકમ્’ એ પ્રકારે લક્ષિત ‘મર્દટક’ પણ આ જ ‘અવિતથ’ છન્દ છે, અત્ર આ પ્રકારે વિશદીકરણ છે. ‘જે નગણુ જગણુ ભગણુ જગણુદય લધુ અને ગુરુ હોય તો તે વૃત્ત ‘મર્દટક’નામનું છે, અન્ય એ જ વૃત્તને ‘અવિતથ’ કહે છે, અત્ર સાતે ચારે અને છએ યતિ છે, શ્રીમહાગવતના દશમસ્કન્ધમાં વેદસ્તુતિ આ વૃત્તનું ઉદાહરણ છે, એમ ભાવપ્રદીપિકાકાર જનાર્દન વદે છે. છન્દોમગ્નરીકાર ગર્જાદાસ તો આ જ મર્દટકનું ‘નર્દટક’ નામાન્તર કહે છે, અને ‘યદિ ભવતો નગ્નૈ ભગ્નલા ગુરુ નર્દટકમ્’ એમ નર્દટકનું લક્ષણ પણ આપે છે. આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે અત્ર ‘અવિતથ’ ‘મર્દટક’ વા ‘નર્દટક’ વૃત્ત છે, તેમાં નગણુ જગણુ ભગણુ જગણુદય એક લધુ અને એક ગુરુ છે, અને તેમાં યતિ સપ્તમે ચતુર્થે અને પષ્ટે છે, તેથી તેનું ગાન કરતાં સપ્તમે અને દશમે ક્રોધક વિશ્રામ નીચે પ્રકારે લેવો.

ન જ મ જ જ લ ગ
જય જય જલ્લજા, મજિતદો, પગૂલીત ગુણામ્।

शुद्धिपत्रम् ।

पत्रम् । पङ्क्तिः । शुद्धम् ।

१	१२	विराजमानो
१	१३	दोष
१	१४	गुभीता गृहीता
१	१५	गुणाः
१	१६	—हिताः
१	१७	—प्रकाशक
१	१८	निगमः
१	२३	—द्वयं
१	५	(ऋषयः)
१	६	—ब्रह्म—
१	१०	—येव दधु—
१	१६	अधिपते
१	१९	स्फूर्ति—
१	३	—महदहमादयो
१	५	यत् तत् त्वमेव
१	१९	न्ववय—
१	२१	स्थित एव त्वं V. L.
४	२	गताः पण्यवो
४	८	(अबहिरन्तरसंवरणम्।)
१	१३	कुर्वन्ति V. L.
१	२०	चरित—
१	२३	तेषां सङ्गार्थ V. L.
५	१०	(कुशरीरभृतः)
५	१७	(निभृत...युजः)
५	१९	युञ्जन्ति V. L.
५	२०	(उरगेन्द्र...धियः)
५	१	यौ बाहू (दण्डः) तत्र V. L.
५	२२	भगवान् V. L.
६	६	देवगणा आध्यात्मिकाधिदैविका
६	७	इन्द्रियदेवगणा उत्पन्नाः
६	७	(कालजयः)
६	१३	उत्पत्तिं वदन्ति
६	१	सत
६	१८	परत्रेति
६	१	—घने
६	२	(हि)
६	३	जगत (आत्मतया)
६	१२	विबुधानपि देवानपि
६	१९	त्वमकरणः
६	७	(स्युः)

पत्रम् । पङ्क्तिः । शुद्धम् ।

९	(कश्चिद्)
१०	शून्यतुलां
१५	(अपरिमिताः)
१७	सिध्येदितरथा—V. L.
१	(नेतरथा)
२०	सर्वसमं V. L.
९	२ उभययुजा प्रकृति—
१०	अमीषु नृषु
१८	(ऋषीकाणि)
१९	निग्रहं कर्तुं V. L.
२२	इव
१०	४ स्वजनादिभिः
१	प्राणः V. L.
१४	गङ्गादीनि सदनानि
१६	भेग—V. L.
१	भग—V. L.
२२	क च क च
११	४ उक्थजडान् V. L.
१०	(अनु)
११	(वि)
१२	—स्त एव
१४	(ब्रह्म)
२५	अपरिमेयभगः
१२	५ (कामजटाः)
७	प्राप्तुमयोग्यः V. L.
१०	(अनपगतान्तकात्)
१२	भगवान् V. L.
१९	(ःवदवगमी)
२३	प्रतिदिवसं
२४	भृतः V. L.
१३	३ (ते)
४	ययुरेवं V. L.
५	(यदन्तरा)
१३	१० श्रीविठ्ठलेश्वराचार्यरत्नात्मजश्री—
१	गिरिधरजीदीक्षित—V. L.
१४	५ प्राकृत्यः V. L.
२३	यान् मन्यते
१५	१० तत्?